

સ્વ૦ પૂજ્ય પિતાશ્રી હરિકૃષ્ણ લાલશંકર દવે

અનુક્રમણિકા

	પૃષ્ઠ
આમુખ્ય	૧
ષોડશોપચાર પૂજા પુરૂષ-સૂક્ત (ઋગ્વેદ)	૫
પુરૂષ સૂક્તસાર (શ્લોકખંડ) (સ્વરચિત)	૬
પંચામૃતસ્નાનમંત્રો (ઋગ્વેદ) ...	૧૧
પંચામૃત સ્નાનમંત્રસાર (શ્લોકખંડ) (સ્વરચિત)	૧૧
વેદમયી સ્તુતિ (ઋગ્વેદ)	૨૯
સ્તુતિપાઠ (સ્વરચિત)	૪૩
મહાનિર્વાણ તંત્રોક્ત સ્તોત્રં	૪૫
પરમેશ્વર સ્તોત્રં (સ્વરચિત) ...	૪૭
મંત્રગર્ભ સ્તોત્રં ,, ...	૫૪
કૃષ્ણાષ્ટપદી ,, ...	૫૮
અપરોક્ષ બ્રહ્મસ્તોત્રં ,, ...	૬૦

શુદ્ધિ પત્રક

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬	૭	પુરુષ-સર્વ	પુરુષ-સર્વ
૮	૬	પાદોસ્યહા	પાદોસ્યેહા
૧૦	૪	તિર્યક્	તિર્યક્
૧૨	૧૧	ધૃતેશ્રિતો	ધૃતેશ્રિતો
„	૧૨	અનુષ્ઠ	અનુષ્ઠ
„	„	સ્વાહાકૃતં	સ્વાહાકૃતં
૧૪	૮	બૃહસ્પતયે	બૃહસ્પતયે
૧૫	૧	તં યજ્ઞં	તં યજ્ઞં
„	„	વૃહિપિ	વૃહિપિ
૧૫	૧૯	નારુણ્યાન્	નારુણ્યાન્
૧૬	૧૪	ઘનુસ્તસ્મા	ઘનુસ્તસ્મા
૧૭	૨	અજાવયઃ	અજાવયઃ
૧૮	૩	રાજન્યઃ	રાજન્યઃ
૧૯	૨૩	દેવાયઘ્નં	દેવાયઘ્નં
૨૦	૬	દિત્યી	દિત્યો
૨૩	૨૦	યદિશિષિપતિ	યદિશિષિપતિ
૨૪	૨૦	સંદર્ભ	સંદર્ભ
૨૫	૬	પુત્રાયોક્તવાન્	પુત્રાયોક્તવાન્
૨૫	૮	દિશા છે	દીક્ષા છે

पातुं	वीटी	अशुद्ध	शुद्ध
२६	१३	देवदेवत्रा	देवदेवत्रा
२८	८	स्पर्द्धा	स्पर्धा
"	२	"	स्पर्धा
३०	२	वज्रिन्सहस्रं	वज्रिन्सहस्रं
३१	८	इन्द्राभिमा	इन्द्राभिमा
३४	१८	स्थण	स्थूण
३५	१२	तत्त्वेनाश्च्यवन्ति	तत्त्वेनातश्च्यवन्ति
३७	३५	आञ्ज	आजि
४३	५	प्राधान्य	प्रधान
४६	२१	अथात्	अर्थात्
५७	४	गर्लित	गर्लित
५८	८	त	ते
५८	१७	रह्या धुं	रह्यो धुं

२७	८	यज्ञमयजन्त शचीवदेवाः पांथधुं.
५४	५	चराचर
५५	१७	व त्वयि

चराचरे
वै त्वयि

આમુખ

સર્વત્રવ્યાપક, નિર્ગુણ, નિરાલંબ પરમેશ્વરની અમુક પરિભાષુની સચાસ્ત્ર કલ્પના કર્યા સિવાય તથા ઉપાસ્ય ઉપાસક ભાવ ધારણ કર્યા સિવાય પૂજા, સ્તુતિ વગેરે થઈ શકે નહિ. તેથી શિવલિંગ અને વિષ્ણુ, ગણપતિ, અંબિકા વગેરેની અમુક પ્રકારની મૂર્તિઓ, જે ઋગ્વેદાદિ વેદમન્ત્રોથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે, તે દ્વારા પરમેશ્વરની પૂજા, સ્તુતિ વગેરે થઈ શકે છે. ગણપતિ, વિષ્ણુ વગેરે દેવોની વેદાન્તર્ગત પુરુષસૂક્તથી પૂજા કરવાનો વિધિ છે અને તે પ્રમાણે સુશિક્ષિત બ્રાહ્મણો પૂજા કરે છે, અને કરાવે છે. વળી ઈતર બ્રાહ્મણો પૌરાણિક શ્લોકોથી પણ પૂજા કરે છે, અને કરાવે છે. તે કેવળ વેદપાઠી બ્રાહ્મણો તે પુરુષસૂક્તના અર્થને તથા રહસ્યને યથાર્થ જાણતા નથી. તેથી તે પૂજાનું ફળ ગૌણ છે. આ કારણથી તેનો અર્થ અને રહસ્ય જાણવાની જરૂર છે. 'યોડ્યંજ્ઞ ઇત્સકલં મદ્રમશ્નુતે' અર્થને જાણનારો બ્રાહ્મણ સકલ કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે એમ પ્રમાણ છે. તેથી તે પ્રમાણે પૂજા વગેરે કરવાથી યથાર્થ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. સામાન્ય રીતે પૂજાઓનો ત્રણ પ્રકારમાં સમાવેશ છે. પંચોપચાર પૂજા દૂકમાં છે. અને યોગશોપચાર પૂજા જે પુરુષસૂક્તથી કરવામાં આવે છે, તે પ્રણાલિકા સર્વત્ર પ્રચલિત છે. વળી અતિરૂદ્ર, મહારૂદ્ર, ચરુ વગેરે મહા-પૂજા છે જેમાં અગ્નિનું પ્રાધાન્ય છે. અને તેનું કારણ એ છે કે અગ્નિરૂપ પરમાત્મા સર્વ દેવતારૂપ છે, એમ વેદ કહે છે. જે પૂજામાં-મહાપૂજામાં પ્રધાન દેવ ઉપરાંત અન્ય

દેવોનું પણ આવાહન વગેરે કરવામાં આવે છે, તે
 મહાપૂજને યજ્ઞ યાગાદિ નામથી કહેવામાં આવે છે. આ
 પુરુષસૂક્તની ૧૬ ઋચા છે. અને તે ઋચાઓથી દેવની
 પૂજા કરવાથી એ પોડશોપચાર પૂજા કહેવાય છે. એ પુરુષ
 સૂક્તનો સાયણભાષ્યાનુસાર ગુજરાતીમાં અનુવાદ લખું છું
 અને તેના ઉપર ઘટતું મારા તરફનું વિવેચન લખું છું,
 જેથી તે પુરુષસૂક્તનો અર્થ તથા રહસ્ય જાણવાથી પૂજા
 કરનાર તથા કરાવનારને યથાર્થ લાભ મળે. આ હેતુથી જ
 આ મારો અદ્વ પ્રયાસ છે. વેદજ્ઞ બ્રાહ્મણો તો પુરુષ-
 સૂક્તથી પૂજા કરી શકે છે. પરંતુ વેદના અનભ્યાસી દ્વિજો
 વગેરે પુરુષસૂક્તની પ્રત્યેક ઋચાના અર્થને કેટલેક અંશે
 જાણવાનારા, પ્રત્યેક ઋચાની નીચે આ પૂજાતત્ત્વમાં આપેલા
 શ્લોકોથી પૂજા કરી શકે છે. તે શ્લોકો મત્પ્રચ્છિત વા વિરચિત
 છે તે શ્લોકો પૂજા કરનારને તથા વાચકને હિતરૂપ થશે
 એમ માનું છું. પોડશોપચાર પૂજાની અંતે આરતિ અને
 ગુણાંજલિ પછી સ્તુતિપાઠ પણ આપવામાં આવ્યો છે. તે
 સ્તુતિપાઠના સ્તોત્રોમાં મત્પ્રચ્છિત સ્તોત્રો પણ છે જે થોડાં
 સ્તોત્રો ભગવત્સ્તુતિરૂપ હોવાથી લોકોના હિતવાસ્તે આ
 પૂજાતત્ત્વમાં આપ્યાં છે. એનો યથાર્થ વિચાર કરવાથી
 વાચક તથા પૂજક યથાર્થ લાભ મેળવશે એમ આશા રાખું
 છું અને તેથી તે હિશામાં આ મારો નમ્ર અદ્વ પ્રયાસ
 જનતા સમક્ષ મૂકું છું.

સ્વાધ્યાય કરતાં મેં ઋગ્વેદનું -વારંવાર-આવૃત્તેન કર્યું
 છે, અને ચિત્તની શાંતિ અર્થે ઘણીવાર તેનો સ્તવાશ્ચ અર્થ

પણ સમજવા પ્રવૃત્તિ કરી છે. ઋગ્વેદની લગભગ ૧૦૫૦૦ ઋચાઓમાંથી જેટલી જુદી જુદી રીતે ભક્તિ-પ્રધાન હોય, તેનો સાર્થ અને વિવેચન-સહિત સંગ્રહ કરવાની મને પ્રેરણા થઈ છે. છેલ્લા દોઢ વર્ષના સતત પ્રયાસ પછી તે પ્રાચીન અને મહાન્ પુસ્તકની અઢી હજાર ઋચાઓમાં મને ભાતભાતનું ભક્તિતત્ત્વ ભાસ્યું અને તેથી તેનો સંગ્રહ મેં લખી રાખ્યો છે. પહેલાં મૂળમંત્ર, પછી પદ-પાઠ, પછી સાયણભાષ્ય પ્રમાણે અનુવાદ અને ત્યારપછી મને સૂઝેલું કંઈક વિવેચન -એ રીતે એ પુસ્તકની સંકલના કરી છે અને પ્રભુકૃપાથી આ કાર્ય નિર્વિઘ્ને સંપૂર્ણ પણે થયું છે. ઋગ્વેદના આ ભક્તિ-તત્ત્વનો આખો ગ્રન્થ અનુકૂળતાએ અને ઈશ્વરપ્રેરણાથી જ્યારે પ્રસિદ્ધ થાય ત્યારે ખરો. પણ આ પૂજતત્ત્વમાં પુરુષસૂકત અને તેમાંના થોડા મંત્રોજ માત્ર લીધા છે.

મારા મુરખી પિતાશ્રી પૂજ્ય હરિકૃષ્ણે મને બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ ગ્રહણ કરાવી ઋગ્વેદનું વિદ્યાપ્રદાન કરાવ્યું; જેથી તે વેદનારાયણની કૃપાથી અને તેમના પરમ આશીર્વાદથી કંઈક અંશમાં તે વેદજ્ઞાનને હું જાણવા સમર્થ થયો છું. તેથી તેમનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે. આ કારણથી પુરુષસૂકતનો ગુજરાતી ભાષામાં કરેલો અનુવાદ પિતાશ્રીને તથા માતૃશ્રીને કલ્યાણરૂપ થાઓ એમ પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના છે. આ સંબંધમાં મારા બન્ને સુશિક્ષિત બ્રાતા રા. અનંતકૃષ્ણ તથા રા. જયનકૃષ્ણની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે એ ઘણું આનંદપ્રદ છે. આ લઘુગ્રંથમાં કાંઈક ત્રુટિ રહી હોય તો તે ક્ષન્તવ્ય થશે એમ આશા છે. સર્વ

દેવની પૂજનો સમાવેશ આ પુરુષસૂકતમાં થાય છે તે હેતુથી “પૂજતત્ત્વ” આ લઘુ ગ્રંથનું નામ રાખવામાં આવ્યું છે. આ કાર્યમાં ઠેકઠેક અંશે રા. નિગમશંકરે પણ સહાયતા આપી છે, માટે તેનો આભાર માનું છું. આ પુસ્તકનાં પ્રૂફ તપાસવામાં રા. પ્રસન્નવદન દીક્ષિતે સારી મદદ કરી છે તે બદલ તેમનો અત્રે આભાર માનવાની તક લઉં છું; તેમજ વેદ અને સંસ્કૃત શ્લોકો જરાબર છાપવા બદલ તથા આ લઘુ ગ્રંથને સારો આકાર આપવા માટે શ્રી શંકર પ્રેસના માલિકનો પણ આ સાથે આભાર માનું છું.

અપાટિયા ચક્રા, સુરત.

સવત ૧૯૯૫ પોષ

સુદ ૧ ગુરવાર

} સૂર્યકૃષ્ણ (વામનલાઈ) હરિકૃષ્ણ દવે.

। વાસુદેવઃ સર્વમિતિ ।

પૂજા-તત્ત્વ.

સહસ્રશીર્ષેતિ પોઢશર્ચસૂક્તમ્ ।

નારાયણ ઋષિઃ । અગ્ન્યકમહદાદિવિલક્ષણચેતનો યઃ
પુરુષઃ સ એવ દેવઃ । પુરુષાન્નાપરં કિંચિત્ ઇતિ ધ્યુતેઃ । અન્યા
ત્રિષ્ટુપ્ । શિષ્ટા અનુષ્ટુભઃ । અષ્ટક ૮ અધ્યાય ૪ વર્ગ ૧૭.

ૐ સહસ્રશીર્ષાપુરુષઃસહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્ ।

સ ભૂર્મિંત્રિશ્વતૌતૃત્વાત્યતિષ્ઠદ્દશાંગુલમ્ ॥ ૧ ॥

સકલપ્રાણીસમષ્ટિરૂપ વિરાટ નામક બ્રહ્માણ્ડ
દેહાત્મક જે પુરુષ છે તે ધણું મસ્તકાયુક્ત છે. અર્થાત્
સકલ પ્રાણીવર્ગનાં જટલાં મસ્તક છે, તે સધળા માથાંઓ
તે તે શરીરમાં એ પુરુષ અનુપ્રવિષ્ટ હોવાથી એ પરમે-
શ્વરનાં મસ્તક છે. તે પ્રમાણે સકલ પ્રાણીનાં જટલાં નેત્રો
છે, ચરણો છે, તે બધાં પરમાત્માનાં છે, એમ વ્યપદેશ
છે. તે પુરાણ-પુરુષ આ બ્રહ્માણ્ડને ચોતરફથી વીટી લઈ
દશ અંગુલ દેશનું પરિમિત અતિક્રમણ કરી વ્યવસ્થિત
છે. અર્થાત્ બ્રહ્માણ્ડની અંદર બહાર સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે.
ભગવદ્ગીતામાં

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।

मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुमिच्छसि ॥

આ શ્લોક તે આ મંત્રને અનુસરેલું વચન છે.

અમુકદેવતામ્યોનમઃ । અર્ચાહને સમર્પયામિ ॥

સહસ્રપાદાક્ષિ શિરોઽધ્યાહુ

શ્વરાચરં વ્યાપ્ય હરિઃ સ્થિતસ્ત્વમ ।

તથાપિ સર્વાધિક યત્ત્વ માસિ

કિંચિત્પ્રમાણેન વિયોગશૂન્યઃ ॥ ૧ ॥

પુરુષપ્રેદં સર્વેયદ્ભૂતંયદ્ધ મર્ચ્યમ્ ।

હતામૃતત્વસ્યેશાનો યદ્બ્રૈનાતિરોહેતિ ॥ ૨ ॥

આ વર્તમાન, ભૂત, તથા ભવિષ્યાત્મક જગત્ છે. એ પરમપુરુષરૂપ છે. જેમ આ કદંપમાં પ્રાણીઓના વર્તમાન દેહો એ વિરાટપુરુષના અર્ચવસ્થાનીય છે, તેમ ભૂત તથા અનાગત પ્રાણીમાત્રનો દેહ એ પુરુષના અર્ચવસ્થાનો છે. એ પુરુષ અમૃતત્વનો સ્વામી છે. દેવ-ત્વનો સ્વામી છે. પ્રાણીમાત્રના ભોગોપભોગ માટે પોતાની કારણવસ્થાને અતિક્રમણ કરી દૃશ્યમાન જગતની સ્થિતિને તે પુરુષપુરુષ પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ પ્રાણીસંમૂહને કર્મફલોપભોગ કરાવના માટે જગત્-સ્વરૂપનો સ્વીકાર કર્યો છે. એ વિરાટપુરુષનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ અચિન્તનીય, વિલક્ષણ છે.

અ૦ દેવતામ્યો નમઃ । આસનં સં

ત્વમેવ વિશ્વં સકલં ચ ભૂતમ્

ત્વમેવ મર્ચ્યં કિંલ યર્ચમાનમ્ ।

અક્ષેન ઘૃદ્ધિંગનમૌતિકાનામ્
ઉતામૃતત્ત્વસ્ય હૃદે ત્વમર્યઃ ॥ ૨ ॥

જ્ઞાતાવાનસ્ય મહિમાત્મો જ્યાર્યાંશ્ચ પૂરુષઃ ।
પાદોસ્ય વિશ્વા ભૂતાંનિ ત્રિપાદસ્યામૃતંદિવિ ॥ ૩ ॥

ભૂત, ભવિધ્ય અને વર્તમાન આ જગત્ જટલું છે તે બધું આ વિરાટપુરુષનું સામર્થ્ય છે-મહિમા છે. પણ એ પ્રપંચ એનું વાસ્તવ સ્વરૂપ નથી! વાસ્તવ સ્વરૂપ તો પુરુષ પોતે જ છે. એ હેતુથી આ જગત્સ્વરૂપ મહિમાથી એ અત્યંત મોટો છે. હવે એનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. ભૂત, ભવિધ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળનાં પ્રાણીસમૂહ એ પુરુષનો ચોથો ભાગ છે. બાકી રહેલા એ પુરુષનો ત્રણે ભાગ-અંશ-કેવળ નાશરહિત છે. પોતાના પ્રકાશાત્મક સ્વરૂપમાં અવસ્થિત છે. જો કે

સત્યં જ્ઞાનમનન્તં વ્રહ્મ

ઈત્યાદિ શ્રુતિઅનુસાર બ્રહ્મસ્વરૂપ દેશ, કાળ અને વસ્તુથી અંપરિચિન્ન હોવાથી એ પરબ્રહ્મના પાદ વા અંશ ચતુષ્ઠય નિરૂપણ કરવા અશક્ય છે. તથાપિ બ્રહ્મસ્વરૂપની અવેક્ષાથી આ સકલ જગત્ અદ્ય છે. એ અર્થનું પ્રતિ-પાદન કરવાના હેતુથી પાદનો-અંશનો-ઉપન્યાસ છે. માટે આ જગત્પ્રપંચની અંદર રૂપકદ્વારા ચતુર્થાંશસ્વરૂપનું ન્યૂનત્વ બતાવી પરબ્રહ્મનું ભૂમેત્વ કહેવા માટે અંશાંશિ-ભાવની કલ્પના છે.

અઃ પાદયોઃ પાદં સઃ
 અનાગતાતીત મિદં પ્રમાવ-
 સ્તસ્માદપિ ત્વં સ્વધિકઃ શરણ્યઃ ।
 સર્વાણિ ભૂતાનિ તવૈકપાદઃ
 ત્રિપાત્સ્વરૂપામૃતમૃધ્વલોકે ॥ ૩ ॥

ત્રિપાદૂર્ધ્વઉદૈત્પુરુષઃ પાદોસ્યહામંવત્પુનઃ ।
 તતોવિષ્વદ્વ્યક્રામત્સાશનાનશુને અભિ ॥ ૪ ॥

અંશત્રયવાળો આ દિવ્ય, સંસારસર્ગશૂન્ય, અવિધા-
 કાર્યસંસારથી રહિત અર્થાત્ સંસારના શુભદોષના સમુ-
 દાયથી અસંપૃષ્ટ, સર્વોત્કૃષ્ટ બ્રહ્મસ્વરૂપ, જે આ પુરુષ
 છે, તે પુરુષનો એકજ પાદ-અંશ (ભાગ) આ માયામાં
 ઉત્પત્તિ અને નાશરૂપથી વારંવાર ગમનાગમન કરે છે.
 (આ હેતુથી ભગવાને કહ્યું છે,

વિષ્ટમ્યાહમિદંકૃત્સ્તમેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ।)

અર્થાત્ ઉત્પત્તિ અને નાશને પ્રાપ્ત થનારા સર્વ પદાર્થ
 એ પુરુષની સત્તાથી ભિન્ન નથી. એ માયામાં અવસ્થિત
 થઈ, અર્થાત્ માયાના સ્વરૂપનો સ્વીકાર કરી, એ પુરુષ
 પોતે દેવ, મનુષ્ય, પશુપક્ષી ઇત્યાદિ સ્વરૂપે વિવિધ રૂપથી
 વ્યાપ્ત થઈ અર્થાત્ ભોજનાદિ વ્યવહારરહિત સચેતન
 પ્રાણીવર્ગ અને અનશન શબ્દથી ભોજનાદિ વ્યવહારરહિત
 અચેતનઃગિરિ નદી ઇત્યાદિ સકલ વિવિધ સ્વરૂપથી-તે
 ખન્ને સ્વરૂપથી પોતે એ પુરુષ એક અંશદ્વારા સચરાચરમાં
 વ્યાપ્ત છે.

અઃ હસ્તયો અર્ધ્યમ્ સઃ

હરે ત્રિપાસ્ત્ય દિગ્નિ વર્તસે વા

યસ્મિન્નશ્ચ વિશ્વે ચ તત્ત્વૈકપાદઃ ।

અચેતન ચેતનમગ્રરૂપમ્

વ્યાપ્નોપિ લોકે વિવિધ સ્વરૂપ ॥ ૪ ॥

તસ્માદ્વિરાઙ્ગજાયત ત્રિરાજોઅગ્નિપૂરુષઃ ।

સ જ્ઞાતોઅત્યરિચ્યતપૃથ્વાદ્ભૂમિમથોપુરઃ ॥ ૫ ॥

પૂર્વે મનમા દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યકરૂપથી જ વર્ણન કર્યું છે તેનો નિસ્તાર કરે છે એ આદિ પુરુષથી બ્રહ્માણ્ડ દેહ ઉત્પન્ન થયો જ્યાં અનેક પ્રકારના વિધવિધ સ્વરૂપના પદાર્થો વિરાજમાન છે, તેનું નામ વિરાટ કહેવાય છે એ વિરાટદેહમા ઠાઈ દેહનો અભિમાની પ્રતીત થાય તેને-એ અભિમાની પુરુષને-સમગ્ર વેદાન્તવેદ કહ્યો છે એજ પુરુષ પોતાની માયાથી વિરાટદેહાત્મક બ્રહ્માણ્ડને ઉત્પન્ન કરીને એ દેહમા જીવરૂપે પ્રવિષ્ટ થઈને સકલ બ્રહ્માણ્ડના દેવતાત્મા-જીવ-એ નામને ધારણ કરે છે આ વિષે આયર્વલિંગ ઉત્તરતાપનીય ઉપનિષદ્માં કહે છે -

સવા ણ્ય મૂતાનાન્દ્રિગ્નિ ત્રિરાજો દેવતા કોશાશ્ચ
સૃષ્ટવા પ્રવિદ્યમામૂઢોમૂઢ इव व्यवहरत्प्रास्ते माययेति ।

અર્થ-તેજ પરમાત્મા ભૂત, ઈન્દ્રિયનર્ગ વિરાટ દેહ તે તે ઈન્દ્રિયો વગેરેની દેવતાઓ અને અન્નમયાદિ પાત્ર ડાશને પ્રકટ કરી એ સમુદાયમા સ્વયં પ્રવિષ્ટ થઈ નિત્યપ્રકાશ

જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવા છતાં, અમૂઢ હોવા છતાં મૂઢની પેઠે માયાથી (અવિદ્યાથી) વ્યવહાર કરતો અવસ્થિત છે. વિરાટદેહમાં પ્રાદુર્ભાવને પ્રાપ્ત થયેલો તે દેહાભિમાની દેવ વિરાટદેહથી અતિરિક્ત છે. મનુષ્ય, દેવ, અને તિર્યક સ્વરૂપથી વિવિધરૂપે પ્રતીત થાય છે તે જીવભાવને પ્રાપ્ત થવા ઉપરાંત તે દેવભૂમિને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે પછી જીવોને નિવાસયોગ્ય શરીરોને—રસ રક્ત આદિ ધાતુઓથી ઉત્પન્ન કરે છે. શરીરનું નામ પુર—નગરી પણ કહેવાય છે.

અ૦ આચમનીયમ્ સ૦

સૃષ્ટિઃ ક્વચિદ્ દેવમગાદિરૂપામ
યોગીયતે ગાય વિરાજમનઃ ।
પુરાણિ સ્તોય વિવિધાનિ દેવો
વ્યા નોતિ જીવેન નિરંજનોઽપિ ॥ ૬ ॥

યત્પુરુષેણહૃદિપાં દેવાયજ્ઞમર્તન્વત ।

વસન્તોર્ઽસ્યામ્નોદાજ્યં ગ્રીષ્મઙ્ધમઃશરદ્ધિવિઃ ॥ ૬ ॥

હવે જ સમયે પૂર્વોક્ત ક્રમથી દેવાદિ સમય દેહ ઉત્પન્ન થયા, પછી ઉત્તરસૃષ્ટિને માટે બાહ્યદ્રવ્યની ઉત્પત્તિ નહિ હોવાથી અને હનિધ્યાન્તરનો અભાવ હોવાથી દેવોએ પુરુષસ્વરૂપનો હવિની પેઠે સંકલ્પ કર્યો—માનસિક યજ્ઞનો વિસ્તાર કર્યો. એ સમયે આ માનસિક—માનસ યજ્ઞમાં વસતઋતુને આજ્ય—ધર્મ રૂપે સંકલ્પિત કરી. ગ્રીષ્મ ઋતુનો સમિધરૂપથી સંકલ્પ કર્યો. અને શરદ્

ઋતુનો પુરોહાર તરીકે સંકલ્પ કર્યો. પ્રથમેમાં પુરુષ સ્વરૂપ હવિનો સામાન્ય રૂપથી સંકલ્પ કરી, વસંતાદિ ઋતુનો આનંધોદિ વિશેષસ્વરૂપથી દેવોએ સંકલ્પ કર્યો એમ સંમતિ.

અં સ્નાનમ્ સં ।

તેનુશ્વ દેવાઃ પુરુષેણ યજ્ઞમ્

ત્વયા શુભં સદ્ધિવાયર્જેન ।

ઘસન્ત આજ્યં મનસા ચ ક્લુપ્તમ્

પ્રીપ્મર્તુ રિધ્મસ્તુ શરદ્ધવિશ્વ ॥ ૬ ॥ *

* પંચામૃત સ્નાનમ્

આપ્યાયસ્તુ સમેતુતે વિશ્વતઃ સોમ વૃણ્યમ્ ।

ભવા વાજસ્ય સંગયે ॥ અં પયસ્નાનમ્ સં

અર્થ—હે સોમ ! તું પાણી વડે અને વાયુ વડે પ્રવૃદ્ધ થા. વરસવા થોડો બળ, તારે વિષે પ્રાપ્ત થાઓ. અને અનેના સંત્રામમાં તું અમને (અન્ન) આપનારો થા.

ઈદિ ત્વં પયર્મા યાસિ ચલદઃ સોમ ર્શ્વરઃ ।

અન્નસ્ય સમિથે દેવાઽસ્મર્થ્ય તદ્દેહિ ચેષ્ટદ. ॥

દધિક્રાવ્ણો અકારિષં જિષ્ણો રશ્વસ્ય વ્રાજિનઃ ।

સુરભિનો મુક્તા કરત્મણ આયૂંપિતા રિપત્ ॥

અ. ૩. અ. ૭ વ. ૧૩

દધિકા દેવ એ અગ્નિ સ્વરૂપાત્મક છે. પ્રભુએ એશ્વરું રૂપ ધારણ કર્યું. તેથી તેનું દધિકા નામ પ્રસિદ્ધ થયું.

તાનગ્નિરશ્વોભૂત્વામ્યદ્રવત્ત્વમિતિ । (યે. ઘા. ૩-૪૯)

એમ પ્રમાણ છે. આ દધિકા દેવની હું સ્તુતિ કરું છું. અથ્થ શબ્દથી ઘોડાનો અથવા વ્યાપકત્વનો અર્થ છે. એટલે અથ્થરૂપ અથવા વ્યાપનશીલ જ દેવ છે. વળી જ નયશીલ તેમજ વેગવાળા છે, તે દધિકાદેવ અમારી ચક્ષુરાદિ ઈન્દ્રિયો પ્રકાશિત-ખુબસુરત-કરો અને અમારા આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરો.

અં દધિસ્તાનમ્ સં

જિજ્ઞોરશ્વસ્ય દેવસ્ય દધિકાણ્યસ્ય ચ સ્તુતિમ્ ।

કુર્વે ત્વમ્ સુરભિ દેહિ નેત્રાદીનાં પ્રિયઃ પ્રિયુઃ ॥

ધૃતં મિમિક્ષે ધૃતમસ્ય યોનિર્ધૃતેશ્ચિતો ધૃતમમ્મસ્ય ધામ ।
અનુષ્ઠ માર્વહ માદયસ્વ સ્વાદાકૃતં વૃષભવસિ દુવ્યમ્ ॥

અ. ૨. અ. ૫. વ. ૨૩

આ અગ્નિનું ધૃત કારણ છે, કેમકે અગ્નિ ધીથી પ્રજ્વલિત થાય છે. અથવા આ પરમાત્મા ધૃતસમાન મિષ્ટ સ્તુતિથી વ્યક્ત થાય છે. તે અગ્નિને-પ્રભુને હું ધીથી સિંચન કરું છું. એ અગ્નિ ધૃતના આશ્રયે રહ્યો છે, અથવા ધૃત સમાન મિષ્ટ સ્તુતિને આધીન છે. ધૃત એનું તેજ છે. કેમકે ધીથી તે અગ્નિ દીપે છે અથવા સ્તુતિથી વિશેષ પ્રકાશે છે. હે અગ્નિ પરમાત્મન! અલી-ષ્ટને આપનારો તું હવિ (નૈવેદ્ય) પ્રતિ દેવોને બોલાવીને,

તેમને હર્ષિત કરે. તેથી સ્વાહાકારથી આપેલું હવિ-નૈવેદ્ય
-તું દેવો પ્રતિ લઈ જા.

અઃ ઘૃતસ્નાનમ્ સઃ

ઘૃતેન પરિસ્તિચામિ ઘૃતયોનિં પ્રમું પ્રિયમ્ ।
દેવાન્પ્રીણય વિશ્વેશ દત્તેન હવિષા મયા ॥

મધુવાતાઃ કૃતાયુતે મધુક્ષરન્તિ સિન્ધવઃ ।
માધ્વીર્નઃ સુન્ત્વોર્પયીઃ ॥ અ. ૧. અ. ૬. વ. ૧૮

યજ્ઞની ઈચ્છાવાળા યજ્ઞ કરનારા યજ્ઞમાનને અથવા
ઋત શબ્દથી પ્રકાશમાન સસસ્વરૂપ વિષ્ણુને પ્રભુને
ઈચ્છનારા અથવા સ્તુતિ કરનારા લક્તોને મધુર રસ રૂપ
કર્મનાં ફળને વાયુઓ વરસાવે છે-પ્રાપ્ત કરે છે. (અર્થાત્
યજ્ઞથી સ્વચ્છ વાયુ વાય છે. શુદ્ધ વાતાવરણ રહે છે.)
તથા વહનશીલ નદીઓ વા સમુદ્ર પોતાના મધુર રસને
આપે છે. અને ઔષધીઓ-ફળ પાકરૂપ થયેલી ઔષ-
ધીઓ અમારા પ્રતિ મધુર રસવાળી થાઓ. [અર્થાત્
યજ્ઞથી અન્ન વગેરે માધુર્યયુક્ત પાકે છે.]

મધુનક્ત મૃતોપસો મધુમૃત્પાર્થિવં રજઃ ।

મધુર્ઘૌરસ્તુનઃ પિતા ॥ અ. ૧. અ. ૬. વ. ૧૮

અમારી રાત્રી મધુર રસવાળી માધુર્યયુક્ત પસાર
થાઓ. ઉષઃકાળના ઉપલક્ષણથી દિવસો પણ અમને માધુર્ય
યુક્ત થાઓ. પૃથ્વી લોક અમને માધુર્યયુક્ત અર્થાત્

આતંદ્રપ થાઓ. (૨) મધુ એ પ્રભુનું નામ છે. પ્રીતિને-
આનંદને આપે છે માટે મધુ નામથી પ્રખ્યાત છે. તે
પરમાત્મા અમને સર્વ પ્રકારે આનંદરૂપ થાઓ.

અં મધુસ્નાતં સં

યાત્રિકઃ સુખમાયાતિ વાયુભિઃ પ્રેરિતં તથા ।

દદન્તિ તદિતી તસ્મૈ સ્વકં ચૌપદ્યઃ સદા ॥

સ્વાદુઃ પંચસ્વ દિવ્યાય જન્મને સ્વાદુરિન્દ્રાય સુહૃદ્વીતુનામ્ને ।
સ્વાદુર્મિત્રાય વરુણાય વાયુયે વૃહસ્પતયે મધુર્મોદદામ્યઃ ॥

અ. ૭. અ. ૩. વ. ૧૦

હે સોમ ! તું સ્વાદિષ્ટ છે. તું દેવલોક માટે દ્રવી-
ભૂત થા. જને બોલાવવા માટે શોભન નામ છે, એવા
ઈન્દ્ર, મિત્ર, વરુણ, અને વૃહસ્પતિ માટે અર્હિસ્ય તું હિતમ
સ્વાદિષ્ટ રસને દ્રવીભૂત કર. અથવા સ્વાદિષ્ટ રસભૂત તું સ્વ.

(૨) સોમ એ પ્રભુનું નામ છે. અથવા સ ઉમ=સોમ
ઉમા સહિત પ્રભુ સોમ કહેવાય છે. હે સોમ ! તું સ્વાદિષ્ટ
અત્યંત પ્રિય છે માટે તું વ્યક્ત થા.

અં શર્કરા સ્નાનમ સં

વ્યક્તસ્ત્વં ભગવન્સોમ મવેન્દ્રાગ્ર મહામતે ।

ઘાંઘિનઃ, ખલુ દેવૈશ્ચ સદા પ્રિયતમો મુત્રિ, ॥

આ પચામૃત સ્નાનમાં પયો આદિ દરેક દ્રવ્યના
અંતરે જળસ્નાન કરાવવું. અને ત્યારબાદ ચતુરુપેણવિષ્ણુ
એ મનથી શુદ્ધોદ્ધક સ્નાન કરાવવું.

તં યજ્ઞં વૃહિષિ પ્રૌક્ષન્પુરુષં જાત્રમેગ્રતઃ ।

તેન દેવાર્ચયન્ત સાધ્યાઋષયશ્ચયે ॥ ૭ ॥

સૃષ્ટિના પૂર્વકાળમાં પ્રાદુર્ભૂત યજ્ઞિય પૂજના કાર્યમાં સાધનભૂત એ પુરુષને પશુત્વની ભાવનાથી યૂપ (યજ્ઞપશુનું અધનસ્થાન)ની સાથે બાંધીને માનસિક યજ્ઞમાં દેવો પ્રોક્ષણ કરવા લાગ્યા આ સૂક્તમાં પાંચમી ઋચામાં આ નિષે કથ્ય છે. તસ્મા દ્વિરાજ જાયત વિરાજા ઋધિપૂરુષ । એ આદિ પુરુષથી બ્રહ્માણુક દેહ ઉત્પન્ન થયો અને તે દેહાભિમાની દોઈ પુરુષ પ્રતીયમાન છે, એ પુરુષરૂપ પશુથી માનસિક યજ્ઞ સપાદન કર્યો. સૃષ્ટિના સાધનમાં તત્પર પ્રજાપતિ વગેરે અને એના અનુકૂલ મત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓ એ પ્રમાણે સર્વ-માનસ યાગ યજ્ઞ કરવા લાગ્યા.

અઃ ઘસ્રોપગ્ધ્વ ષેરિકલ્પયામિ ।

યઃ પૂર્વજાત પુરુષો વિરાડૈ

સ ઓક્ષિતો વૃહિષિ સાધ્ય દેવૈ ।

અનન્ત ચીર્યામિત્તેજસાતઃ

તેર્ગર્વિ દેવા નયજન્ત પૂર્વ ॥ ૭ ॥

તસ્માદ્વજાત્સર્ગદુતઃ સંમૃતં પૃષ્ઠાજ્યમ્ ।

પશૂન્ તૌશ્વક્રેવાયુર્વ્યાનારણ્યાન્ગ્રામ્યાશ્ચયે ॥ ૮ ॥

સર્વાત્મિક પુરુષનુ જ્યાં યજ્ઞ થાય છે, એવા માનસિક યજ્ઞથી દધિમિશ્રિત આન્ન્ય સપાદન થયું આન્ન્ય એ સર્વભોગ વસ્તુનુ ઉપલક્ષણ છે. અર્થાત્ સર્વજો

વસ્તુસમૂહ સંપાદિત થયો. અને વાયુદેવતાવાળા હરણ વગેરે જગલી પ્રાણીઓને સંપાદિત કર્યા. અને આમ્ય પશુઓને અશ્વ, ગાય, ભેંસ વગેરેને પણ પ્રાપ્ત કર્યા. જગલી પ્રાણીઓને વાયુ દેવતાવાળા કહ્યા છે, તે વિષે યજ્ઞુ ધ્રોણશુભો આ પ્રમાણે કહ્યું છે:-ગાયવસ્યે ત્યાહ વાયુર્વા અન્તરિક્ષ અસ્યાધ્યક્ષા અન્તરિક્ષ દેવત્યા ચલુ વૈ પશવઃ । એમ પ્રમાણ છે.

અં યજ્ઞોપવીતાલકારાદીન્પરિકલ્પયામિ ।

અધોક્ષજઃ સર્વહુતસ્ત્વમાજ્યમ્ ।

તસ્માન્મહાદીશ્વર સર્વં ઘસ્તુ ।

ધ્રામ્યાન્પશુન્તાંશ્ચ મહાપ્રભાતઃ

ચકર્થ રાજન્નુદગાય ઘન્યાન્ ॥ ૮ ॥

તસ્માદ્યજ્ઞાત્સર્વહુતઋચઃ સામાનિ જજિરે ।

છંદાંસિ જજિરે તસ્માદ્યજુસ્તસ્માદજાયત ॥ ૯ ॥

સર્વહુત એ માનસિક યજ્ઞથી ઋગ્વેદ અને સામવેદ ઉત્પન્ન થયા છે. અને એજ યજ્ઞથી ગાયત્રી, હિષિક વગેરે છંદો પ્રાદુર્ભૂત થયા છે. યજ્ઞુર્વેદ પણ એ યજ્ઞથીજ ઉત્પન્ન થયો છે.

અં ચંદનં સં

તસ્માન્મયા ત્સર્વં હુતાચકર્થ

શાસ્ત્રાણિ વેદાન્નવિલુપ્તશક્તિઃ ।

પરાશ્વરે દ્રષ્ટરિ મલ્લિયોગમ્

કુર્ષન્તિ યાન્યવ્યય ધિશ્વતારમ ॥ ૯ ॥

તસ્માદર્ધ્વાઅજાયન્તુ ચૈકેર્ચોભુયાદંતઃ ।

ગાવોઽજગ્નિરે તસ્માત્તસ્માઞ્જાતાર્અજાવયઃ ॥ ૧૦ ॥

એ પૂર્વોક્ત યજ્ઞથી અશ્વો થયા. અશ્વથી બુદ્ધ ગર્દભો. બુદ્ધમાં જને ઉપરનીચે દાંત છે એવા પશુઓ ઊંટ વગેરે ઉત્પન્ન થયા. તેમજ ગાય, બકરી, મેઢી વગેરે તમામ પશુ તે યજ્ઞથી ઉત્પન્ન થયા.

અ० પુષ્પાણિ સમર્પયામિ ।

ત્વં ઘીતરાગ મય પાપ કુતુહ્લિરોગઃ

સપ્તોનજાન્જનપદાન્સુરમીશ્વકર્ચ ।

તસ્માન્મહાદયનિપાલ સમગ્ર મીતે

રસ્માન્સદા ચ પરિપાહિ મહામવાઘ્વેઃ ॥ ૧૦ ॥

યત્પુરુષંવ્યર્દધુઃ કતિધાવ્યકલ્પયન્ ।

મુર્ખંકિર્મસ્ય કૌવાહ્કાઙ્કરૂપાદાઙ્ચયેતે ॥ ૧૧ ॥

પ્રશ્નોત્તર૩૫થી બ્રાહ્મણ વગેરેની સૃષ્ટિના પ્રતિપાદન

માટે બ્રહ્મવાદીઓ પ્રશ્ન કરે છે. પ્રબળપતિના પ્રાણરૂપ દેવો

જ્યારે વિરાટ પુરુષને સંકલ્પથી સંપાદન કરે છે, ત્યારે

ઠેકલા પ્રકારે કલ્પના કરી ? આ પુરુષનું મુખ શું ? એના

બાહુ કયા ? એના સાયળ કયા ? એના પાગ કયા ? પ્રથમ

સામાન્ય પ્રશ્ન પછી મુખ વગેરે શું એ વિશેષ પ્રશ્ન છે.

અ० ધૂપમાઘાપયામિ ।

માયૈઃ પરશ્ચ રહિતઃ સતુપડ્વિકારૈઃ

કલ્યાણરુત્તનુભૂતાં ગુણકર્મહીનઃ ।

અગ્નિ તસ્ય સુમતેરધુનાત્રયીમિ
ઘક્ત્ર ચ વાહુપદમસ્ય ચ કિં ચ નેત્રમ્ ॥૧૧॥

બ્રાહ્મણોઽસ્યમુર્ધ્વમાસીદ્બ્રાહ્મણાન્ન્યઃ કૃતઃ ।
કુરૂતદસ્ય યદ્દેશ્યઃ પદ્મંયાશૂદ્રો અજાયત ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વોક્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે બ્રાહ્મણઅતિવાળો પુરુષ, આ પ્રજાપતિ પરમાત્માનું મુખ છે અર્થાત્ બ્રાહ્મણો મુખથી ઉત્પન્ન થયા છે ક્ષત્રિયઅતિવાળો પુરુષ આ પ્રજાના હસ્ત છે અર્થાત્ ક્ષત્રિયો બાહુથી ઉત્પન્ન થયા છે ઉરદ્વયથી વૈશ્ય ઉત્પન્ન થયા છે, અને ચરણદ્વયથી શૂદ્રો થયા છે આ પ્રમાણે મુખ વગેરેથી બ્રાહ્મણ વગેરેના પ્રાકૃર્ભાવનું યજ્ઞવેદના સાતમા કાંડમા કથન છે. સમુપતસ્થિત નિરમિમીત પરમેશ્વરે મુખથી ત્રિવૃતનું નિર્માણ કર્યું આથી એ પ્રશ્ન અને ઉત્તરનું એમાં તાત્પર્ય છે.

અં દીપ દર્શયામિ ।

બ્રહ્મૈવ ક્ષત્રમય વિદ્ ચ તથૈવ શૂદ્રો
વપ્રાચ્ચ વાહુ જઘનાચરણાચ્ચ જાતાઃ ।
તસ્યેશ્વરસ્ય વસુનાતિશયેન યુક્ત
દેવસ્ય ચેષ્ટસુખયોગગદ્ધસ્ય પ્રપ્તુ ॥ ૧૨ ॥

ચન્દ્રમામનસોજાતથક્ષત્રોઃ સૂર્યોઅજાયત ।
મુખાદિન્દ્રાગ્નિશ્વનાગાદ્વાયુરંજાયત ॥ ૧૩ ॥

જે પ્રમાણે દહી, ધી વગેરે દ્રવ્ય, ગાય, બકરી વગેરે પશુ, ઋગ્વેદાદિ વેદ તથા બ્રાહ્મણ વગેરે મનુષ્યો

સંકલ્પસિદ્ધ આ માનસિક યજ્ઞની ગાયત્ર્યાદિસાત
છંદ પરિધિ—તેજોમંડલસ્થાનીય છે. અર્થાત્ ઐદિક અને
આહવનીય એની ત્રણ પરિધિ અને ત્રણ ઉત્તર વેદીની
પરિધિ અને સાતમી પરિધિ સૂર્ય છે. આ બધી પરિધિ
પ્રતિનિધિરૂપ છે. શ્રુતિ કહે છે,

નપુરસ્તાત્પરિદધ્યાદિત્યાદિત્યૌહોવોઽનુપુરસ્તાદ્રક્ષાંસ્યપદ્મન્તીતિ ।
અર્થ. અગ્રભાગથી પરિધાન કરવું નહિ. કારણ કે ઉદ્યાભિ-
મુખથી સૂર્ય આગલા ભાગથી રાક્ષસોનો સંહાર કરે છે. આ
પ્રમાણે ગાયત્ર્યાદિ સપ્ત છંદ આદિત્ય સહિત સપ્ત
પરિધિ છે. અને ૨૧ સમિધ છે. ૧૨ મહિના પશ્ચાત્
(હેમન્ત અને શિશિર એક સ્વરૂપ છે) પૃથ્વી, અન્તરિક્ષ
અને ધુલોક એ ત્રણ લોક અને એક સૂર્ય એ બધા
મળી ૨૧ પદાર્થ સમિધરૂપથી સંભાવિત કર્યા છે. જે
વિરાટપુરુષ છે તેને પ્રજાપતિ, બ્રાહ્મણ અને ઈન્દ્રિય રૂપદેવો
માનસ યજ્ઞનિમિત્ત પશુત્વની ભાવનાથી યજ્ઞિય યૂપમાં
બંધન કરે છે. એ અભિપ્રાયથી પુરુષને પૂર્વમાં પ્રથમથી
વિષય કહ્યો છે—કર્થો છે; એ હેતુથી પુરુષેણ હવિષા એમ
કહ્યું છે. નરમેધ કરવા માટે પુરુષને પશુની ભાવના નથી
અને તેમ કહ્યું નથી.

મ૦ પ્રદક્ષિણાત્ સ૦ ।

વિસ્તારયન્તો મનસાગ્ર યજ્ઞમ્
દેવાઃ પશુત્વેન વિમાવયન્તિ ।

દેવં પ્રભું ત્વાં પરિધિન્ન સપ્ત-
છંદોમયી સા વિવિધા મયસ્ય ॥ ૧૫ ॥

યજ્ઞેનયજ્ઞમયજન્તદેવાસ્તાન્નિ ધર્મીણિ પ્રથમાન્યાસન્ ।
તેહનાકંમહિમાનઃ સચન્તયત્રપૂર્વેસાધ્યાઃ સન્તિદેવાઃ ॥૧૬॥

પ્રથમ વિસ્તારથી કહેલા અર્થને સંક્ષેપમાં કહે છે. પ્રજાપતિ બ્રહ્મા અને પ્રાણરૂપ દેવતાઓએ માનસિક સંકલ્પથી પૂર્વોક્ત યજ્ઞ સ્વરૂપ પ્રજાપતિ પરમેશ્વરનું યજન કર્યું છે. તે યજ્ઞથી-પૂજનથી-પ્રપંચરૂપ વિકાસને ધારણ કરનારો સુપ્રસિદ્ધ મુખ્ય ધર્મ પ્રચલિત થયો. આ અર્થમાં સૃષ્ટિ પ્રતિપાદિત સક્ત ભાગનો અર્થ આવી જાય છે. હવે એ પરમેશ્વરની ઉપાસના અને તેના ફળનો અનુવાદ કરનારા ભાગને જણાવે છે. જે વિરાટ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ-રૂપ સ્વર્ગમાં સાધ્ય વિરાટ ઉપાસના કરનારા પ્રાચીન દેવો અવસ્થિત છે, એ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિરૂપ એ સ્વર્ગને એ વિરાટની ઉપાસના કરનારા મહાત્મા લોક અવરથ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પરમેશ્વરનું માનસિક યજ્ઞદ્વારા યજન કર્યું છે. એ શાસ્ત્રકારે પછી બીજા યજ્ઞો પણ એ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ માટે અધિકારી ભેદથી કર્યા છે :—

(૧) દ્રવ્ય-યજ્ઞઃ—કૂવા, તળાવ વગેરે લોઢાના હિત માટે નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી તૈયાર કરાવવા અથવા અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરવું વા કરાવવું, એ દ્રવ્યયજ્ઞ.

વળી આ સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે,—

‘અધિયક્ષોદ્દમેવાત્ર દેહે દેહમૃતાંવર.’

સર્વ મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ હે અર્જુન ! આ દેહમાં અધિયક્ષ હું છું. શારીરયજ્ઞના ઉદ્દેશથી અંતર્યાગ કરનારા પુરુષના અંતર્યામિપણાએ તેનો પ્રવર્તક અને તેના ક્ષણનો સંપાદક હું છું.

अध्यात्मनादित्रयाभिज्ञो व्यवहारं करोति यः । शारीरं सचयज्ञोऽस्य तं यज्ञं पुरुषं विदुः ॥ तापबाहुतयः प्रोक्ता जाठरे जातवेदसि । पिपासितोऽम्मः पिबति सोमपानमघास्यतत् ॥ यज्ञस्योपसदश्चेष्टा मृतिश्चाऽमृत्योऽस्य च ॥

અર્થ—અધિભૂત, અધિદેવ અને અધ્યાત્મને જાણનારો જ પુરુષ વ્યવહાર કરે છે, તે પુરુષનો એ શારીરયજ્ઞ છે. તેને ખીજ લોકો યજ્ઞપુરુષ જાણે છે. તે પુરુષ શુદ્ધ સંસ્કારયુક્ત અન્નના આસ ભરે છે. તે આ જઠરાગ્નિરૂપી અગ્નિમાં આહુતિ આપેલી કહેવાય છે. તૃપ્તા હાગતા જ પાણી પીએ છે, તે સોમપાન સ્થાનીય છે. જ એની ચેષ્ટા છે તે એના ઉપસદ છે (પાસે બેસનારા છે). શરીરત્યાગ એ અવભૂથ રનાન છે. વળી એ વિષે છાંદોગ્યમાં વિશેષ કહે છે:—

स यदि शिशिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता अस्य दीक्षाः । मय यदश्नाति यत्पिबति यद्रमते यदुपसदैरेत्यथ यद्वसति यज्जज्ञति यन्मैथुनं चरति स्तुनशस्त्रैरेव तदेत्यथ, यत्तपोदान मार्जारमर्हिसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणास्तस्मादाहुः सोप्यत्यसोष्टेति पुनरुत्पादन मेवास्य तन्मरण मेवावभूथः ॥

- (૨) તપો-યજ્ઞઃ—પ્રભુમાં એકાગ્રમન કરવું, એ તપોયજ્ઞ છે, અથવા કૃત્યક્ર્યાંદ્રાયણુ આદિ વ્રતો કરવાં.
- (૩) યોગ-યજ્ઞઃ—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ યોગનાં અષ્ટાંગ છે.
- (૪) સ્વાધ્યાય-યજ્ઞઃ—ભોક્ષ-શાસ્ત્રનું અધ્યયન, અથવા વેદાધ્યયન (નિત્યપાઠ) અથવા નિત્ય પ્રણવજપ.
- (૫) જ્ઞાન-યજ્ઞઃ—વેદ, વેદાન્ત, ઉપનિષદનો અર્થ યથાર્થ જાણવો. તથા મહામહોપાસના.
- (૬) ભૂત-યજ્ઞઃ—ગાય વગેરેને ભોજન આપવું તે.
- (૭) મનુષ્ય-યજ્ઞઃ—અતિથિને ભોજન આપવું તે, અને બ્રહ્મભોજન કરાવવું તે.
- (૮) પિતૃ-યજ્ઞઃ—માતા પિતાનું શ્રાદ્ધાદિ કર્તવ્ય શ્રદ્ધાથી કરવું તે. નિત્ય પિતૃતર્પણ કરવું તે.
- (૯) દેવ-યજ્ઞઃ—દેવપૂજા, સંધ્યા વગેરે કરવી તે. શતચંડી, મહાઈદ્ર, વિષ્ણુયાગ, સોમયાગ વગેરે યજ્ઞ કરવો તે.
- (૧૦) માનસ-યજ્ઞઃ—જે યજ્ઞ વડે દેવોએ પ્રજાપતિનું યજ્ઞન કર્યું છે, અથવા સંકલ્પાત્મક સૃષ્ટિ મનમાં કરવી તે.

વળી આ સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે,—

‘અધિયક્ષોદ્દમેગ્નઃ દેહે દેહમૃતાંવર.’

સર્વ મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ હે અર્જુન ! આ દેહમાં અધિયક્ષ હું છું. શારીરયજ્ઞના ઉદ્દેશથી અંતર્યાગ કરનારા પુરુષના અંતર્યામિપણાએ તેનો પ્રવર્તક અને તેના ફળનો સંપાદક હું છું.

અધ્યાત્માદિત્રયામિજ્ઞો વ્યવહારં કરોતિ યઃ । શારીરં સચયનોઽસ્ય તં યજ્ઞં પુરુષં ત્રિદુઃ ॥ તાપગાહુતયઃ પ્રોક્તા જાઠરે જાતપ્રેદસિ । વિપાસિતોઽગ્નઃ વિષતિ સોમપાનમથાસ્યતત્ત્વ ॥ યજ્ઞસ્યોપસદ્ધ્યેષ્ટા મૃતિધ્વાગ્મૃયોઽસ્ય ચ ॥

અર્થ—અધિભૂત, અધિદેવ અને અધ્યાત્મને જાણનારો જે પુરુષ વ્યવહાર કરે છે, તે પુરુષનો એ શારીરયજ્ઞ છે. તેને બીજા લોકો યજ્ઞપુરુષ જાણે છે. તે પુરુષ શુદ્ધ સંસ્કારયુક્ત અન્નના ગ્રાસ ભરે છે. તે આ જઠરાગ્નિરૂપી અગ્નિમાં આહુતિ આપેલી કહેવાય છે. તૃપ્તા લાગતાં જે પાણી પીએ છે, તે સોમપાન સ્થાનીય છે. જે એની ચેષ્ટા છે તે એના ઉપસદ છે (પાસે બેસનારા છે) શરીરત્યાગ એ અવભૂથ સ્નાન છે. વળી એ વિષે છાંદોગ્યમાં વિશેષ કહે છે:—

સ યદિ શિશિવતિ યત્પિપાસતિ યન્ન રમતે તા અસ્ય દીક્ષાઃ । મથ યદશ્નાતિ યત્પિવતિ યદ્રમતે યદુપસદૈરેત્યથ યદ્વસતિ યજ્ઞજ્ઞતિ યન્મૈથુનં ચરતિ સ્તુતશસ્ત્રૈરેવ તદૈત્યય-યત્તપોદાન માર્જ્ગમર્હિસા સત્યવચનમિતિ તા અસ્ય દક્ષિણા-સ્તસ્માદાદુઃ સોપ્યત્યસોષ્ટેતિ પુનઃકૃતશદન મેવાસ્ય તન્મરણ મેવાવભૂથઃ ॥

અર્થ—શારીર યજ્ઞ કરનારો વા સંપાદક પુરુષ પોતાના આત્માને યજ્ઞરૂપ માને છે. તત્ શબ્દથી તે પુરુષ કહેવાય છે. તે વિષે કહે છે. યજ્ઞમાં દીક્ષા, ઉપસદ, (ઋત્વિક્ વગેરે), સ્તુતશસ્ત્ર, અને દક્ષિણા એ મુખ્ય વસ્તુ છે. એ સિવાય બીજાં દ્રવ્ય વગેરે છે. તે શારીર યજ્ઞ કરનારો પુરુષ અન્તની ઈચ્છા કરે છે. પાણીની ઈચ્છા કરે છે. ભૂખ તૃપ્તિની પીડાથી આનંદમાં રહેતો નથી. અન્ન પાણીની ઈચ્છા કરે, એ યજ્ઞની દિશા છે. યજ્ઞના પ્રારંભમાં અનશન વગેરે કરવું જોઈએ, એમ નિયમ છે, અને તેથી શરીરને ક્લેશાનુભવ છે, તેમ એ પ્રભાણેની એ દીક્ષા છે. ત્યારપછી એ જ ભોજન કરે છે, જળ પીએ છે, જુદાં જુદાં અન્નપાન વગેરેથી જ ભોગ ભોગવે છે, મિત્રમંડળમાં આનંદ કરે છે, તે ઉપસદ છે. તે યજ્ઞમનિત સુખનો અનુભવ છે. હવે સ્તુતશસ્ત્ર વિષે કહે છે. તે યજ્ઞ પુરુષ હસે છે. વિનાદ વાર્તા કરે છે. ઠાઈની વાત પરથી મુખ્ય મલકાવે છે તથા ઋતુકાળમાં પોતાની સ્ત્રી જોડે આનંદ ભોગવે છે, તે આ યજ્ઞનાં સ્તુતશસ્ત્ર છે. સ્તુત શબ્દથી ઉદ્દગાતા તરફથી પ્રભુ સંબંધી વાક્ય—સંદર્ભ, મંત્રો, શ્લોક વગેરેનો અર્થ છે. અને શસ્ત્ર શબ્દથી ઋગ્વેદની ઈન્દ્ર અગ્નિ વગેરેની ઋચા, મંત્રોના સંદર્ભનો અર્થ છે. ને તે હોતા ભણે છે. હવે દક્ષિણા વિષે કહે છે. તપ, (ચિત્તની એકાગ્રતા અથવા એકાદશી, શિવરાત્રી વગેરે વ્રતો), દાન, સરલતા, અહિંસા

અને સત્ય વચન એ દક્ષિણા છે. આ દક્ષિણા, ધર્મને પુષ્ટિ કરનારી છે. આ પ્રકારના યજ્ઞપુરુષનો એ ચરમ જન્મ છે. અથવા તેના પછીનો જ માતા તેને જન્મ આપશે, તે તેનો ચરમ જન્મ છે, એમ સારા પુરુષો કહે છે. અને તે પુરુષનો દેહત્યાગ, એ અવલૂથ સ્નાન છે. વળી

एतत्त्वोर आगिरसः रुष्णाय देवकी पुत्रायोक्तवान् चा
पिरास एव स चभूरसोन्ववेलाया एतत्त्रयं प्रतिपद्यताक्षित-
मस्यच्युतमसि प्राणशसित मसीति तत्र द्वे ऋचौभवतः ।

ઉપર પ્રમાણેનું નિરૂપિત જ્ઞાન ઘોઠ આંગિરસે દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું છે અને તે કહીને ફરી કહે છે કે (શરીર ત્યાગ પહેલાં) રસ વગેરેની સકળ ઈચ્છા રહિત તે યજ્ઞ પુરુષ થઈ જાય છે. ત્યાર પછી અતવેળા સમયે ભગવદ્દુપદિષ્ટ યજ્ઞુના ત્રણ મંત્રોને તે પ્રાપ્ત થાય છે. (૧) મહિતમસિ—તું અક્ષીણ અખડ એકરસ છે. (૨) મચ્યુતમસિ—તું કદી ચલાયમાન ન થાય તેવો છે. (૩) પ્રાણશસિતમસિ તું પ્રાણ અપાન વગરનો શુદ્ધ ધ્રુવ છે. અને એ રીતે તત્ત્વમસિ—તે સાક્ષાત્પરધ્રુવ તું છે. એ સંબંધમાં ત્રણ દ્વે ઋચૌ ભવતઃ એ ઋચા ઋગ્વેદની છે.

(૧) आदित्यस्तस्य रेतसो ज्योतिष्पश्यन्तिवासुरं ।
परो यदिध्यते दिवा ॥ (अष्टक ५. अध्याय ८ वर्ग १४)

અર્થ—ધ્રુવોકની પણ પેલે પાર આ ઈન્દ્ર સૂર્યરૂપે પ્રકાશે છે. સારપછી જળને આપનારા બીજભૂત તેજને સર્વ લોકો નિરંતર જુએ છે. અથવા અનાદિ આ જગત્ના હેતુભૂત આ પરમેશ્વરના બ્રહ્મના જ્યોતિને પ્રકાશને નિવૃત્ત ચક્ષુ ઈન્દ્રિયોવાળા બ્રહ્મચર્ય તથા નિવૃત્તિ સાધનવડે નિરુદ્ધ કર્યું છે અતઃકરણ તથા મનોવૃત્તિ જણે એવા પુરૂષો પ્રતિ દિવસ ચોતરફ જુએ છે. જે પરમાત્માનું પરમ તેજ સ્વર્ગમાં અને તેને પેલે પાર સર્વત્ર પ્રકાશી રહ્યું છે. એજ તેજ વડે સૂર્ય તપે છે. ચન્દ્રમા પ્રકાશે છે, બીજાની ચમક છે, તારાગણો પ્રકાશે છે, અગ્નિ પણ દીપે છે અને એના તેજથી સર્વ પ્રકાશે છે.

(૨) उद्वयंतमसस्परिज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम् ।

देवदेवत्रासुर्यमगन्मज्योतिरुत्तमम् ॥ अ. १. अ. ४. व. ८ ॥

અંધકાર—અજ્ઞાન—ની પેલેપાર જે જ્યોતિ પ્રકાશે છે, તેને અમે જોઈએ છીએ. જે તેજ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. સર્વદા પ્રકાશમાન છે. સર્વ દેવોમાં એ પ્રકાશે છે. એ ઉત્તમ છે. સૂર્ય સ્વરૂપની મર્યાદાથી આ પરમેશ્વર પ્રકાશી રહ્યા છે. અમે એને પ્રાપ્ત થઈએ છીએ. આ પ્રકારના ચારીર યજ્ઞને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા પુરૂષો સમજી શકે છે. આ પ્રમાણે પરમેશ્વરના મુખમાં ધણુ યજ્ઞો છે. અધિકારીભેદથી અધિકાર પ્રમાણે આ યજ્ઞદ્વારા પ્રભુની ઉપાસના કરી

સંસ્કારી પુરૂષ તેને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ પુરૂષ સૂક્તનો વિનિયોગ સર્વ દેવતાઓ વિષ્ણુ, શિવ, અંબિકા, ગણપતિ વગેરે દેવતાઓની પૂજામાં થઈ શકે છે, કેમકે સર્વ દેવમય એ પરમાત્મા છે. આ બધા યજ્ઞોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનયજ્ઞ છે.

‘સર્વં કર્માચિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે’

એમ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે. કેમકે જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્મા છે.

અ० સુવર્ણ પુષ્પ દક્ષિણાં સઃ ।

યજ્ઞેન યજ્ઞમયજન્ત દેવાઃ

ધર્માણિ દેવ પુરુષાત્પ્રથમાનિતાનિ ।

આસંશ્ચતે સમવ્યન્તિ તુભાયકાસ્તમૃ

યસ્મિન્નશ્ચ નાકમમરાઃ પુરુહન સન્તિ ॥ ૧૬ ॥

અથ નીરાજનમ્ ।

ૐ શ્રિયેજાતઃ શ્રિયઆનિરિયાયશ્રિયંવયોજરિતૃભ્યોદયાતિ ।
શ્રિયંવસાનાઅમૃતત્વમાંયન્ભવન્તિ સત્યા સંમિયામિતદ્વૌ ॥

(અષ્ટક ૭. અ. ૪. વ. ૪)

સંપત્તિનો વધારો કરવા આ સોમ (પરમેશ્વર) ઉત્પન્ન થાય છે. શ્રી સંપત્તિને માટે આસ કરી ગતિમાન થાય છે. તે સે સ્તુતિ કરનારાઓને સંપત્તિ અન્ન આપે છે. તે સંપત્તિ, અન્નયુક્ત થયેલા સ્તુતિ કરનારાઓ અમરપદને પ્રાપ્ત થાય છે એ પ્રકારની સંપત્તિ આપે છે. આ મિત ગમનવાળા અર્થાત્ દૂકમાંજ આ સોમનાં યુક્તો આશ્વ્યન્તર તથા બહારના શત્રુ સાથેના યુક્તો-સત્યજ

હોય છે. અર્થાત્ એ યુદ્ધોમાં શત્રુને જલદી પરાજય આપે છે.

કર્પૂરગૌરં કરુણાવતારં સંસારસારં ભુજમેન્દ્રહારમ્ ।
સદા વસન્તં હૃદયારવિન્દે ભવંભવાનીસહિતં નમામિ ॥
અથ પુસ્પાંજલિઃ ।

યજ્ઞેનયજ્ઞઃ—સન્તિ । રાજાધિરાજાઃ સમાસદ્ ઇતિ ।

ૐ વિશ્વતંશ્ચક્ષુરુત્ત્રવિશ્વતોમુખો વિશ્વતોવાહુરુત્ત્રવિશ્વતંસ્પાત્ ।
સંબ્રાહ્મ્યુંધમન્તિ સંપતત્રૈર્ધ્વાત્રિભૂમીં જનયન્દેવેવકઃ ॥

(અષ્ટક ૮ અ. ૩ વ. ૧૬)

સર્વાત્મક આ પરમાત્મા અધિષ્ઠાન, ઉપાધાન વગેરે ઘાઈ પદાર્થની સહાયતા લીધા વિના પોતે સ્વતંત્રપણાએ જગતને નિર્માણ કરે છે. એ આમંત્રથી કહે છે. સર્વત્ર વ્યાપક અશ્ણુવાળા સર્વત્ર વ્યાપક મુખવાળા તથા સર્વત્ર વ્યાપક બાહુવાળા વળી સર્વત્ર વ્યાપક ચરણવાળા આ પરમેશ્વર ઘાઈની પણ સહાયતા લીધા વગર પોતામાંજ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. ઠેવી રીતે કરે છે ! બાહુદ્વયથી આકાશને (ઉત્પત્તિ માટે) પ્રેરે છે, ચરણોથી પૃથ્વીને (ઉત્પત્તિ માટે) ધમે છે—પ્રેરે છે. આકાશ અને પૃથ્વી એ નામ એ પરમેશ્વરની અધિક પ્રસિદ્ધિ માટે કહીએ છીએ. જો કે તે બન્ને ઉપલક્ષિત તમામ વિશ્વને એ પ્રમાણે ઉત્પન્ન કર્યું છે. આ પ્રમાણે સહજ જગતને ઉત્પન્ન કરનારા આકાશ પૃથ્વી ઉપલક્ષિત જગતને ઉત્પન્ન

કરનારો સ્વયંપ્રકાશ કાઈની સહાયતા વગરનો આ પરમેશ્વર સર્વત્ર વિરાજે છે. શ્રીકૃષ્ણે પણ આ મતલબનું કહ્યું છે.

સર્વતઃ પાણિપાદં તત્ત્વ સર્વતોઽક્ષિ શિરો મુલમ્ । સર્વતઃ
શ્રુતિમહોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ इति पुष्पांजलिः ॥

અથ વેદમયી સ્તુતિઃ ।

ત્વયેદિન્દ્રયુજા વ્યંપ્રતિહ્રુવીમહિસ્પૃષઃ ।

ત્વમસ્માકં તવંસ્મસિ ॥ અષ્ટક ૬, અ. ૬, વ. ૨૦ ॥૧॥

હે પરમાત્મન ! અમારી જોડે સ્પર્ક્ષ કરનારા આસ્થન્તર કામક્રોધાદિ યત્નુઓને તેમજ બહારના યત્નુઓને તારીજ સહાયતાવડે અમે દૂર કરી દઈએ—અથવા દૂર કરીએ છીએ. કેમકે, તું સ્તુત્ય છે, અને અમે સ્તુતિ કરનારા છીએ. વળી તું પૂજ્ય છે, અમે પૂજા કરનારા છીએ. એ આપણા સંબંધથી તું અમારો છે, અથવા અમે તારા સ્વરૂપભૂત છીએ. અને અમે તારા છીએ—તારાથી અભિન્ન છીએ.

ત્વમિદં સર્વમસિ, તવ ઘયં હમઃ—ત્વમસ્માકમસીતિ ।

હે પરમાત્મન ! આ દૃશ્યમાન જગત્ તું છે. અમે તારા છીએ અને તું અમારો છે. એમ આરણ્યકનું પ્રમાણ છે. આ હેતુથી અવિદ્યાથી—અજ્ઞાનથી—ભાયાથી હિત્પન્ન થયેલા સ્પર્ક્ષ કરનારા યત્નુઓનો તારીજ સહાયતાથી અમે નાશ કરીએ.

યદ્યાવંદ્રતેજતં શતંભૂમીહૃતસ્યુઃ ।

નત્વા વજ્રિન્સહસ્રં સૂર્યા અનુનજાતમંદ્રોદસી ॥૨॥

(અષ્ટક ૬. અ. ૬. વ. ૮)

હે પરમાત્મન ! તારી પ્રતિમાને માટે અથવા પરિચ્છેદ માટે સાધુલોક હોય, તોપણ તુને પરિચ્છેદ કરી શકે તેમ નથી વળી તારા સ્વરૂપના પ્રતિબિંબ માટે સો ભૂમીઓ, સેકડો ભૂમી લોક હોય, તોપણ તુને વ્યાપ્ત કરી શકે તેમ નથી હે વજ્રવાળા પરમાત્મન ! દુષ્ટ લોકોના નાશ વાસ્તે અને સાધુ પુરૂષના રક્ષણ માટે ઈન્દ્રાદિ સ્વરૂપ ધારણ કરીને વજ્ર, સુદર્શન આદિ આયુધોને ધારણ કરનારા હે પરમેશ્વર ! તુને અસંખ્ય સૂર્ય પણ પ્રકાશિત કરી શકે તેમ નથી

ન તત્ર સૂર્યોભાતીતિ શ્રુતે' ।

એમ પ્રમાણ છે આ પરમેશ્વરને સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારા, વીજળી અગ્નિ પ્રકાશી શકે તેમ નથી વિશેષ શુ કહુ ? કાપિણ તત્ત્વ તુને પ્રકાશિત કરી શકે તેમ નથી પરંતુ તારા પ્રકાશથી એ સર્વ પ્રકાશે છે તું સર્વોત્કૃષ્ટ હોઈ સર્વથી અતિરિક્ત છે જ્યાયાન્પૃથિવ્યા જ્યાયાનન્તરિક્ષાજ્યાયાન્દિવો જ્યાયાન્નેમ્યો હોકેમ્ય ઇતિ શ્રુતે । પૃથ્વીથી, અતગ્નિથી દુવોહથી, સર્વ લોકથી આત્મરૂપ તું પરમજ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ છે

ન કિંરિન્દ્રત્વદુર્ત્તરોનજ્યાયૌઅસ્તિ વૃત્રહન્ ।

નકિંરેવા યથાત્વમ્ ॥ ૩ ॥ અ. ૩. અ. ૬. વ. ૧૯

આવરણ કરનારા અજ્ઞાન નાશક હે ઈન્દ્ર, પરમાત્મન તારાથી દ્વાઈ વિશેષ શ્રેષ્ઠ નથી—એક પણ નથી. તારાથી દ્વાઈ મહાન નથી. તું જોવા લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેવા બીજા એક પણ નથી. તારા સમાન ત્રણે લોકમાં દ્વાઈ નથી.

નામાનિતેશતક્રતોવિશ્વામિ ગુર્ભિર્મિરમહે ।

ઇન્દ્રામિમાત્રિપાહૈ ॥ ૪ ॥ અ. ૩. અ. ૨. વ. ૨૧

હે શતક્રનો ! બહુ કર્મવાળા હે ઈન્દ્ર ! શત્રુઓની સામા અમે યુદ્ધમાં આવી ગયા છીએ, પ્રાપ્ત થયા છીએ, તે વેળા, હે શક, હે વજ્રહસ્ત વગેરે તારાં ઉત્તમ નામોને અથવા તે નામથી ઉપલક્ષિત તારા અપરિમિત બળની, સર્વ પ્રકારની, બહુ પ્રકારની સ્તુતિવડે યાચના કરીએ છીએ. માટે તું સહાયાર્થ પ્રાપ્ત થા એ ગૂઢાર્થ છે.

(૨) હે પરમાત્મન ! અભિમાન વગેરે અંતરના શત્રુઓ તથા અભિમાની બહારના શત્રુઓની સામાં અમે યુદ્ધમાં છીએ તેથી તારા હે બળનાશન, હે વીર, ભક્ત-વત્સલ, અરવિન્દાક્ષ, કૃષ્ણ વગેરે નામથી અથવા તે નામોથી ઉપલક્ષિત તારા બળની અમે યાચના કરીએ છીએ, માટે તું અમારી સહાયતામાં પ્રાપ્ત થા.

ત્રાતારમિન્દ્રમવિતારમિન્દ્રમ
 હવે હવે સુહૃદ્ શૂરમિન્દ્રમ ।
 બ્રહ્મ્યામિ શુક્રં પુરુહૂતમિન્દ્રમ
 સ્વસ્તિનો મૃગવાં ઘાત્વિન્દ્રઃ ॥ ૫ ॥

(અ. ૪ અ. ૭. વ. ૩૨)

શત્રુથી રક્ષણ કરનાર ઈન્દ્રને—પરમેશ્વરને હું બોલાવું
 છું. તથા મનકામનાને પૂર્ણ કરનારા પરમેશ્વરને બોલાવું
 છું—પ્રાર્થના કરું છું. તથા આર્ધાનમાં સુખેથી બોલાવવામાં
 શક્ય એવા તથા સર્વ કાર્યમાં પરમશક્તિમાન એવા,
 તથા રક્ષણ માટે ઘણા યજ્ઞમાનો તથા લોદા જને બોલાવે
 છે, એવા, ઈન્દ્રને, પરમેશ્વરને હું બોલાવું છું. એ પ્રમાણે
 આહ્વાન થયેલા અથવા પ્રાર્થિત થયેલા તે પ્રભુ—ઈન્દ્ર—
 અમારા અવિનાશને કદ્યાણને અમને પ્રાપ્ત કરે.

પુરો માર્ત્રયા તુન્વાં વૃધાન્
 નતે મહિત્વ મન્વંશ્નુવન્તિ ।
 હ્રમેતેવિમ્નરજસીપૃથિવ્યા
 વિષ્ણો દેવત્વં પંરમસ્ય વિત્તે ॥ ૬ ॥

અ. ૫. અ. ૬. વ. ૨૪

માત્રા—માપથી જે પર છે અર્થાત્ અત્યન્ત વિસ્તૃત,
 અપરિમિત શરીરથી—સ્વરૂપથી વૃદ્ધિ પામનારા હે વિષ્ણો,
 તારા મહિમાને—સામર્થ્યને—દાર્ઢ બ્યાપી શકે તેમ નથી

પદ્મયથી ત્રેલોક્યને આક્રમિત કર્યું છે એ તારા મહિમાને સર્વે લોકો જાણવાને સમર્થ નથી—શક્ય નથી. આ પૃથ્વી અને અન્તરિક્ષ એ બે લોકોને ચક્ષુથી અને જોઈએ છીએ. તે સિવાય બીજે લોક—કંઈ બીજી વસ્તુને જાણતા નથી. માટે હે પ્રકાશમાન વિષ્ણુ ! સ્વર્ગથી પણ અત્યન્ત ઉત્કૃષ્ટ તારા પરમ શ્રેષ્ઠ લોકને તું જ જાણે છે. એ હેતુથી તારા મહિમાને જાણવાનું કાઈને શક્ય નથી.

પ્રતત્તેઽચ્ચશિંપિવિષ્ટનામાર્યઃ શૈસામિત્રયુનાનિત્રિદાન્ ।

તન્ત્વાઘૃણામિત્વસમતઁગ્યાન્ સર્વન્તમસ્યરજસઃ પરાકે ॥૮॥

અ. ૬. અ. ૬. ઘ. ૨૬

તેજઃપુંજ સ્વરૂપવાળા હે વિષ્ણુ, હે શિપિવિષ્ટ, તારૂં પ્રસિધ્ધ વિષ્ણુ એ નામ સ્તુતિમાં, હવિમાં નૈવેદ્યમાં મુખ્ય છે. સ્તુતિ કરનારો હું તારા યોગ્ય ગુણોને જાણું છું. તથા તારી સ્તુતિ કરું છું. તથા આજ હમણાં પણ વૃદ્ધ પુરાતન તું તેની સ્તુતિ કરે છે. તોપણ હું અત્યન્ત તુચ્છ છું અને તું તો મહાન્ છે. અને તે અદ્ય હું સકલગુણસંપન્ન અન્તરિક્ષની પેઢે પાર વસનારા તને અર્થાત્ સર્વવ્યાપક તને હું સ્તવું છું. તારાં ગુણગાન, તારો મહિમા વર્ણવું છું. તારી સ્તુતિ કરું છું.

ત્વમિન્દ્રાધિભૂર્મસિત્ત્વં સૂર્યપરોચયઃ ।

ત્રિશ્વર્કર્મા ત્રિશ્વર્દેવો મુદ્ધાંઝસિ ॥ ૯ ॥

અ. ૬. અ. ૭. વ. ૧.

હે પરમેશ્વર ! તું શત્રુઓનો નાશ કરનારો છે; તે સૂર્યને પોતાના તેજથી પ્રકાશિત કર્યો છે. સકળ જગતનો તું કર્તા છે. સર્વ દેવરૂપ તું છે. એ હેતુથી, હે ઇન્દ્ર પરમેશ્વર ! તું સર્વથી મહાન્ છે.

હિરણ્યગર્ભાચ્ચ ઋષિઃ પ્રજાપતિર્દેવતા ત્રિઃકુપ ।

અ. ૮. અ. ૭. ઘ. ૩

હિરણ્યગર્ભઃ સર્વવર્તતાગ્રે
ભૂતસ્યજ્ઞાતઃ પતિરેકઆસીત્ ।
સદાધારણિર્વીંધામુતેમામ્
કસ્મૈં દેવાયંહવિપાંવિધેમ ॥ ૧૦ ॥

હિરણ્મય-પ્રજ્ઞાણના ગર્ભભૂત-હિરણ્યગર્ભ-પ્રજાપતિ છે. પ્રજાપતિ હેં હિરણ્યગર્ભઃ હિરણ્યગર્ભ પ્રજાપતિ છે એમ બીજી શ્રુતિ કહે છે. અથવા હિરણ્મય અંક જેના ઉદરમાં ગર્ભવત્ વર્તમાન છે-તે સુત્રાત્મા હિરણ્યગર્ભ કહેવાય છે. પ્રપંચની ઉત્પત્તિની પહેલાં તે હિરણ્યગર્ભ માયાનો અધ્યક્ષ હોવાથી અને જગત્ કરવાની ઇચ્છાથી જગતની ઉત્પત્તિમાં પરાયણ પરમાત્માથી પ્રકટ થયો છે. જો કે એ હિરણ્યગર્ભ પરમેશ્વર સ્વરૂપજ હોવા છતાં તે હિરણ્યગર્ભના ઉપાધિભૂત આકાશવાયુ વગેરે સ્થળ-સૂક્ષ્મ સંધર્ષો પ્રપંચ એ પરબ્રહ્મ-પરમેશ્વરથી ઉત્પન્ન થયો છે. એટલે-તદુપહિત-ને હિરણ્યગર્ભ પ્રકટ થયા છે. એમ વ્યપદેશ છે. તે હિરણ્યગર્ભ (પરમાત્મા) પ્રકટ થઈને તુરત સમગ્ર વિદ્યુત-આ જગતનો

સ્વયમ્ અદ્વિતીય-ઈશ્વર-નિયન્તા-છે. એકલા આ જગતના નિયન્તા છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ પૃથ્વી, વિસ્તૃત ધ્રુલોક અથવા ખૂલોક, ભુવલોક અને સ્વર્ગલોકને ધારણ કરે છે. અને કઃ શબ્દ એ અનિર્ણીત સ્વરૂપ પ્રજાપતિ છે. અથવા ક શબ્દથી સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છાવાળા તે પ્રજાપતિ છે. અથવા કં શબ્દ સુખત્રાયક છે, એટલે એ સર્વદા સુખરૂપ અથવા પોતે પ્રજાપતિસ્વરૂપ છે. તે દાનાદિ ગુણયુક્ત હિરણ્યગર્ભ દેવને પુરોડાશરૂપ-હવિથી-નૈવેદ્યથી અમે સેવીએ છીએ-એની સેવા કરીએ છીએ.

શ્રીકૃષ્ણે આ પ્રથમ ઋચાની મતલબનું કહ્યું છે.

અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં મોક્તાચ પ્રભુરેવચ ।

ન તુ મામભિજાનન્તિ તત્ત્વેનાતશ્ચયન્તિતે ॥

ય આત્મદાવંલદાયમ્યુ વિશ્વં

ઉપાસંતે પ્રશિષ્ણં યસ્ય દેવાઃ ।

યસ્ય છાયાઽમૃતં યસ્ય મૃત્યુઃ

કસ્મૈદેવાયંદ્રવિપાવિધૈમ ॥ ૧૧ ॥

જ પ્રજાપતિ આત્માને પ્રકટ કરનારો છે-જેમ અગ્નિથી તેના કણો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પ્રજાપતિથી ચિદાભાસાત્મક જીવાત્મા ઉત્પન્ન થયા છે. અથવા માત્રમા શબ્દથી અંતઃકરણનો મનનો એ પરમાત્મા શોધક છે-શુદ્ધ કરે છે. વળી એ બળને આપે છે, તેમજ શુદ્ધ કરે

છે. અને સકળ પ્રાણીમાત્ર જેની આજ્ઞાની પ્રાર્થના કરે છે, તથા આજ્ઞાને ઉઠાવે છે. અને દેવતાઓ પણ જેની આજ્ઞાનુ પ્રતિપાલન કરે છે અને અમૃત (મરણ-જન્મ રહિત પદાર્થ) જેની છાયારૂપ છે, અને મૃત્યુ પણ જેની છાયા સ્વરૂપ છે—એ પૂર્વોક્ત પ્રજાપતિ દેવની—અમે હવિ-પુરોહિત-નૈવેદ્ય-થી સેવા કરીએ છીએ.

યઃ પ્રાણતો નિમિષતોમદિત્વૈ
 ફલદ્રાજા જગતોઽમૃત્વં ।
 ય ઈશંઽસ્પદ્વિપદ્ધતુષ્પદઃ
 કસ્મૈદેવાયંહવિપાવિધેમ ॥ ૧૦ ॥

જે હિરણ્યગર્ભ—પરમેશ્વ —ધાસ પ્રધાસ લેનારા—નિમેષ ઉન્મેષ કરનારા સર્વ પ્રાણીમાત્ર, સત્યરાત્ર્યર પ્રપચાન્તર્ગત પ્રાણીમાત્રના, પોતાની મહત્તાથી—સામર્થ્યથી—પોતે અદ્વિતીય દોઈને નિયન્તા છે, અને આ દૃશ્યમાન—દ્વિપદ મનુ યો—અતુષ્પદ —ગાય ભેંસ વગેરેના એ પ્રજાપતિ નિયન્તા છે, એ પ્રજા-પતિ દેવની અમે (ઋત્વિએ) હ યાદિ સ્વરૂપ—હવિથી —અર્થાત્ માનસિકવૃત્તિથી સેવા કરીએ છીએ

યસ્યેમેહિમવન્તો મદિત્વા
 યમ્યંસમુદ્રં રસયાસદ્વાહુઃ ।
 યસ્યેમાઃ પ્રતિશો યસ્યંગ્રાહ
 કસ્મૈદેવાયંહવિપાવિધેમ ॥ ૧૧ ॥

હિમાલયાદિ સર્વ પર્વતો એ પ્રજાપતિ પરમેશ્વરે પોતાની શક્તિથી નિર્માણ કર્યા છે. અથવા એ પ્રજાપતિ સ્વયં તે તે આકારરૂપે પ્રતીત થાય છે. એ કારણથી હિમાલયાદિ પર્વતો એ પ્રભુના ઐશ્વર્યરૂપ છે. જો કે આ મન્ત્રમાં 'હિમવાન્' શબ્દ છે તથાપિ છત્રધારી લોક જાય છે એમ કહેવામાં છત્રીવાળા અને છત્રી વગરના બન્ને પ્રકારના જનારા લોકોનું ગ્રહણ થાય છે, તેમ હિમવાન્ શબ્દથી બીજા પર્વતો પણ લેવા. એટલે હિમાલય વગેરે તમામ પર્વતો એ પ્રભુના ઐશ્વર્યસ્વરૂપ છે. તેણે એ બધા પર્વતો ઉત્પન્ન કર્યા છે અથવા તે સ્વરૂપે પોતે અવસ્થિત છે. અર્થાત્ તે તે આકારથી પોતે પ્રતીયમાન છે. અને એજ પ્રમાણે સર્વ નદીઓની સાથે-સમુદ્ર પણ એ પ્રજાપતિનું ઐશ્વર્ય છે. એ રીતે સૃષ્ટિના રહસ્યને જાણનારા વિદ્વાન લોકો કહે છે. વળી પૂર્વ દક્ષિણાદિક ચારે દિશા-તથા આગ કાણથી પ્રારભી-ઈશાન કાણ પર્યન્ત-પ્રદિશાઓ એ પ્રજાપતિનાં બાહુસ્થાનીય છે. બાહુ જેમ પ્રધાન અવયવ છે તેમ દિશા તથા પ્રદિશા જેના બાહુ રૂપ મુખ્ય અવયવસ્થાનીય છે, એ પ્રજાપતિ દેવની-હવિ-નૈવેદ્યથી-નયા સ્તુતિદ્વારા અમે સેવા કરીએ છીએ.

येन्द्र्यैरुग्रा पृथिवी च दृक्का

येनस्वः स्तुभितं येन नाकः ।

यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः

कस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ ૧૪ ॥

જે પ્રજાપતિએ અન્તરિક્ષને અને ગહન સ્વરૂપવાળી પૃથ્વીને સ્થિર કર્યાં અને નીચે ન પડી જાય તેમ સ્વર્ગને પણ સ્થિર કર્યું. અને સૂર્યને પણ જે પ્રજાપતિએ અન્તરિક્ષમાં સ્થાપન કર્યો. અને એજ હિરણ્યગર્ભ અન્તરિક્ષથી વૃદ્ધિને આપનારો છે. તે પ્રજાપતિ દેવને હવિ નેવેદ્ય વગેરેથી અમે સેવા કરીએ છીએ.

શ્રીકૃષ્ણે આ મતની મતલબતું કહ્યું છે.

‘ગામાનિદય ચ ભૂતાનિ ધારયાઃયદ્મોજસા’

યં ક્રન્દંસી અવસાતસ્તમ્નાને
અભૈક્ષેત્તાં મનસારેજમાને ।
યત્ત્રિસ્રુરુ ઉદિતાગ્નિમાત્રિ
કસ્મૈદેવાયદ્વિર્પાવિવેમ ॥ ૧૫ ॥

દેદીપ્યમાન અને લોકરક્ષાને માટે આ પ્રજાપતિએ જે ધુલોક ભૂલોકને નિર્માણ કર્યા તે ધુલોક અને ભૂલોક, અમારાં મહત્ત્વ એ પ્રજાપતિને આધીન છે, એમ પોતાની બુદ્ધિથી પર્યાલોચન કરે છે—એલે છે, ઠમક તે પ્રજાપતિએ ભૂલોક ધુલોકને સ્થિર કર્યાં છે અને જે સર્વના આધારભૂત પ્રજાપતિમાં સૂર્ય નારાયણ હૃદયને પ્રાપ્ત થઈ પ્રકાશમાન થાય છે, તે પ્રજાપતિની અમે હવિ વગેરેથી સેવા કરીએ છીએ.

આપોંદ્યદ્વૃત્તીવિશ્વમાયન્
 ગર્ભદયાના જનયન્તીરુગ્નિમ્ ।
 તતોરેવાનાં સમર્વર્તતાસુરેકઃ
 કસ્મૈદેવાયદ્વિષાંવિવેમ ॥ ૧૬ ॥

તેજ આકાશ ઈસાદિ સકળ ભૂતોને ઉત્પન્ન કરનારા
 અને એ ઉત્પત્તિને માટે હિરણ્યમય અંડના ગર્ભભૂત
 પ્રજાપતિને ધારણ કરનારો મહાન્ સ્વરૂપવાળો જળસમૂહ
 સકળ જગતને વ્યાપ્ત કરે છે. તે હેતુથી દેવ વગેરે
 સર્વ પ્રાણીમાત્રના પ્રાણુભૂત એક પ્રજાપતિ ઉત્પન્ન થયા
 છે અથવા જે ગર્ભને ધારણ કરનાર જળ જગત્ સ્વરૂપથી
 અવસ્થિત થયેલા એ ગર્ભભૂત પ્રજાપતિથી દેવો વગેરેના
 પ્રાણુવાયુ પ્રકટ થયો. અથવા સકલ વિશ્વને વ્યાપ્ત કરીને
 જળસમૂહ રહ્યો છે તે જળથી એક અદ્વિતીય પ્રાણાત્મક
 પ્રજાપતિ દેવ પ્રકટ થયા એ પ્રજાપતિ દેવની અમે હવે
 વગેરેથી સેવા કરીએ છીએ અમારૂં બધું સમર્પણ
 કરીએ છીએ.

યશ્ચિદાપોમદ્વિનાર્પયંડયદ્વૃક્ષંદયાનાજનયન્તીર્યક્ષં
 યોદેતેષ્વર્ધિદેવરુકમામોત્કસ્મૈદેવાયદ્વિષાંવિવેમ ॥૧૭॥

યજ્ઞના ઉપલક્ષણવાળા નિર્કૃત વર્ગને—જગતને ઉત્પન્ન
 કરનારા અને પ્રપંચ સ્વરૂપથી વૃદ્ધિને થનારા અને પ્રજા-
 પતિને પોતાની (એ નારાયણ સ્વરૂપને) અંદર ગર્ભરૂપથી

ધારણ કરનારા પ્રલયકાલીન જળસમૂહને એ (નારાયણ૩૫)
 પ્રજાપતિ દેવ પોતાના માહાત્મ્યથી—સામર્થ્યથી—ચોતરફ
 જીએ છે. અને જે પ્રજાપતિ સર્વ દેવનો દેવ છે અર્થાત્
 દેવોનો પણ નિયંત્રા છે. અને પોતે અદ્વિતીય—અસહાય
 છે, તે પ્રજાપતિ દેવની અમે નૈવેદ્ય વગેરેથી સેવા કરીએ છીએ.
 માનોર્હિંસીજ્જનિતા યઃ પૃથિવ્યાયોરુદિવં સત્યધર્માજ્જાનં ।
 યશ્ચાપચન્દ્રાવૃહતીર્જ્જાનકસ્મૈદેવાયંહવિપાવિધેમ ॥ ૧૮ ॥

જે પ્રજાપતિ પરમેશ્વર પૃથ્વીનો ઉત્પાદક છે અને
 યથાર્થ રીતિથી જગતને ધારણ કરે છે. વળી અન્તરિક્ષના
 ઉપલક્ષણવાળા સર્વ લોક જણે ઉત્પન્ન કર્યા છે, એ
 પરમેશ્વર અમને બાધ ન કરે—પીડા ન કરે. એ પ્રજા-
 પતિની હવિ વગેરેથી અમે પરિચર્યા કરીએ છીએ—
 સમર્પણ કરીએ છીએ.

પ્રજાપતેનત્ત્વદેતાન્યન્યોવિશ્વાંજાતાનિપરિતાબંધુવ ।
 યત્કામાસ્તે જુહુમસ્તન્નોઽસ્તુવયંસ્યામપર્તયોરચીનામ ॥ ૧૯ ॥

હે પ્રજાપતે—પરમેશ્વર ! આ કાળમાં વર્તમાન પ્રથમ
 વિકારવાળા સકળમૂલ પ્રાણીમાત્રને તારા સિવાય બીજે
 દોષપણ વ્યાપ્ત કરી ચકતો નથી. તુંજ સર્વમૂતોને વ્યાપ્ત
 કરી ઉત્પન્ન કરે છે. વળી અમે જે ક્ષણ આહીએ છીએ,
 તે ક્ષણ અમને પ્રાપ્ત થાઓ. અને તેથી તને અમે હવિ
 સમર્પણ કરીએ છીએ. તે ક્ષણ અમને પ્રાપ્ત થાઓ. અને

અમે ધનના માલીક થઈએ એવી તારી જુદ્યા અમારા ઉપર થાઓ.

નૂર્વ પુરાચસર્દનંરયીળાંજાતસ્યં ચ જાયમાનસ્યચક્ષામ્ ।
સુતશ્ચંગોપાંભવંતશ્ચભૂરેર્દેવાઅગ્નિધારયન્દ્રવિણોદામ્ ॥ ૨૦ ॥

અ. ૧. અ. ૪. વ. ૭.

‘નૂ ચ’ એ શબ્દો નિપાત અનિયમિતપણાએ રહ્યા છે. ‘પુરાણ નવયોર્નૂ ચ’ इति યામ્કઃ. હમણાં, અસારે અને પહેલાં પણ તમામ ધનનો નિવાસ સ્થાનભૂત તથા વિદ્યમાન સ્વભાવવાળા આકાશાદિથી ઉત્પન્ન થયેલાં અસંખ્યાતભૂત જાતનું રક્ષણ કરનારા આ ધનપ્રદ અગ્નિને સ્તુતિ કરનારાઓ ધારણ કરે છે. (૨) આ પરમેશ્વરમાં તમામ પ્રકારનું ધન રહ્યું છે તથા સર્વ ભૂતજાતનું તથા ઉત્પન્ન થનારા પ્રાણીઓનું એજ નિવાસસ્થાન છે. એજ સર્વનું અધિષ્ઠાન છે. આ પોતાના વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં વિશ્વ જણાય છે, અને એજ સર્વનું રક્ષણ કરે છે. તેને મહાત્મા લોકો ધ્યાનમાં ધારણ કરે છે.

અર્પણ્યંગોપામનિપથમાનુમાચ્છપરાંચપૃથિમિશ્વરંન્તમ્ ।

સમુદ્રીચીઃ સવિર્પૂચીર્વસાંજાઆવંરીર્વર્તિષ્ઠુર્વનેષ્ઠન્તઃ ॥ ૨૧ ॥

અ. ૨. અ. ૩. વ. ૨૦

વૃદ્ધિ વગેરેના પ્રદાનથી સર્વનું રક્ષણ કરનારા વિષાદ વગરના અથવા આકાશમાં ગતિ કરનારા, અર્થાત્ અંતરિક્ષના માર્ગ વડે પોતાના ઉદયથી માંચાદ સુધી જનારા

અને મધ્યાહ્નથી સાયકાળ સુધી જનારા એ મહાનુભાવ આદિત્યને યાથાત્મ્યથી અર્થાત્ મારા સ્વરૂપભૂત હું જોઉં છું. જે આદિત્ય પોતાની સાથે ગતિ કરનારા પ્રકાશથી-ચંદ્ર લૌખ વગેરેને પ્રકાશિત કરે છે અને આદિત્ય પૂર્વ વગેરે મહાદિશાઓને તથા ત્રિપૂર્વીઃ પ્રદિશાઓને પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશિત કરે છે-જે પ્રકાશ સકળ જીવનમાં આઅજ્ઞાદિત વ્યાપ્ત થયો છે અને એ પોતાના પ્રકાશને ઉદયાસ્ત કરતો પોતે આવૃત્તિ કરે છે તે આદિત્યને પરમેશ્વરને મારા સ્વરૂપભૂત જોઉં છું-જાણું છું. અથવા શરીરના રક્ષણ કરનારા સર્વદા અત્રિનાશી-ઉપર નીચે નાડી માર્ગથી ગતિ કરનારા શરીરમાં વર્તમાન પ્રાણના લક્ષ્યાર્થભૂત પરમેશ્વરનો અપરોક્ષાનુભવ કરું છું.

इन्द्रोदिवइन्द्रं ईशेष्टयिष्या

इन्द्रोअपामिन्द्र इत्पर्वितानाम् ।

इन्द्रोवृषामिन्द्र इन्मेधिराणा

मिन्द्रः सैमे योगेहव्यइन्द्रः ॥२२॥ ૮-૪-૧૬ ॥

આ ઐશ્વર્યવાન પરમેશ્વર ત્રિલોકનો અધિપતિ છે. ભૂમીલોકનો પણ ઈશ્વર છે. જળસમૂહનો પણ સ્વામી છે. મેઘોનો પણ સ્વામી છે. વૃક્ષ લોકોનો અથવા વૃદ્ધિ પામેલાઓનો પણ અધિપતિ છે. બુદ્ધિશાળીઓનો પણ ઈશ્વર છે. આ પરમેશ્વર છે. આ પરમેશ્વર ધનના પરિપાલનમાં તથા યોગમાં અર્થાત્ વસ્તુના યોગક્ષેમમાં

બોલાવવા યોગ્ય છે, પ્રાર્થનીય છે, કેમકે એજ પરમાત્મા યોગક્ષેમ વહન કરવાને સમર્થ છે. યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ એમ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે. આ મંત્રમાં આઠવાર ઈન્દ્ર શબ્દ છે એ, ઈન્દ્ર તરફ આદર સિદ્ધ કરે છે.

આ મંત્રો પરાશક્તિ પ્રાધાન્ય છે.

इति श्री वेदमयी स्तुतिः ।

अथ स्तुतिपाठः ।

कायेन मनसा वाचा प्रकृत्या च धिया तथा ।

કરોમ્યંહ ચ ચત્સર્વે તત્ત્વેદેશર્પયામ્યહમ્ ॥ ૧ ॥

શરીરથી, મનથી, વાણીથી, સ્વભાવથી અને બુદ્ધિથી

૭ ૭ કાર્ય હું કરું છું, તે સર્વ હે દેવ ! તુને અર્પણ કરું છું.

तवाचनं न जानामि मेऽपराधं क्षमस्व च ।

જગતઃ પિતરં વન્દે નાથં ત્વાં સર્વતો મુક્તમ્ ॥ ૨ ॥

હે પ્રભો ! તારા પૂજનને હું યથાર્થ જણતો નથી.

એ મારા અપરાધને તું क्षમા કર. જગતના પાલક તથા સ્વામી અને સર્વતોમુખ તુને નમસ્કાર કરું છું.

नमस्ते गण्डारूढ नमस्ते नरकान्तक ।

નમસ્તે ગુણમોકે ચ નિર્ગુણાય હિતાય ચ ॥ ૩ ॥

હે ગડપર આરૂઢ થયેલા ત્રિશુલો, નરકના કાળરૂપ અર્થાત્ નરકથી રક્ષણ કરનારા, ગુણના ભોક્તા અને તેમ છતાં પણ ગુણરહિત એવા અને સર્વના હિતરૂપ તુને નમસ્કાર છે.

વિભ્રામાય નમસ્તુમ્યં હરયે પરમાત્મને ।

પ્રસીદ મગવન્તૂર્ણે પ્રસીદામયહારક ॥ ૪ ॥

સર્વના વિશ્રામરૂપ, પાપને હરનારા પરમાત્મસ્વરૂપ તુને નમસ્કાર. હે ભગવન્ ! હે રોગનિવારક ! તું અમને જલદી પ્રસન્ન થા.

હરે સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય નામતે ક્લેશનાશનમ ।

ચરામ્યહં તથા નૌમિ દુઃખાનાં હાનિદં હરિમ્ ॥ ૫ ॥

હે હરે ! કલેશને, પાપને નાશ કરનારા, તારા નામને વારવાર સ્મરણ કરીને—કરતો સર્વત્ર વિચરું છું. તેમજ દુઃખને નિવારણ કરનારા તુને હરિને સ્તુતુ છું નમસ્કાર કરું છું.

શંખચમ્રગદાગ્જાનિ વહન્તં સ્વકરામ્યુજૈઃ ।

દ્યામલ્લં ફરુણં વિશ્વં મજેઽહ ત્વાં મુદુર્નુદ્ધઃ ॥ ૬ ॥

હે પ્રભો ! શંખ, ચક્ર, ગદા તથા કમળને હસ્તોવડે ધારણ કરનારા અર્થાત્ શંખ ચક્ર વગેરેથી જના હસ્તો શોભી રહ્યા છે, એવા દયાળુ, શ્યામસ્વરૂપ અને તેમ છતાં સકળ વિશ્વરૂપ ! તુને વારંવાર ભજુ છું.

પુટસ્થાપય પાદાગ્જમર્પયામિ શિરોઽષ્ટુના ।

પુનઃ શ્લિષ્યામિ હૃષ્યામિ જિઘ્રામિ ચ લુઠામિ ચ ॥ ૭ ॥

હે ઈશ ! તારું ચરણકમળ આગળ મુક અને હવે હું મારું મસ્તક તુને અર્પણ કરું છું. અર્થાત્ મસ્તકથી નમસ્કાર કરું છું. તેને આલિંગન કરું છું. તે વડે હવે પામું છું. સુધુ છું તથા એમાંજ આમતેમ નિવાસ કરું છું અર્થાત્ એનીજ વૃત્તિ રાખું છું.

મજામિ પુણ્ડરીકાક્ષ પાદાન્જં સુખદાયકમ્ ।

તારય ત્વં ભવાન્નાથ કાતરં માં મયંકરાત્ ॥ ૮ ॥

કમળ સરખા નેત્રવાળા હે પ્રભો ! તારાં સુખને
આપનારાં ચરણકમળને હું ભજું છું. એનીજ ઈચ્છા કરું
છું. માટે હે નાથ ! સંસારથી બચાવીત મને આ સંસા-
રથી તું તારી દે.

इति श्री कृष्णदासानुदास चामनविरचितस्तोत्रम् ।

अथ महानिर्वाण तंत्रोक्तस्तोत्रम् ।

ॐ नमस्ते सते सर्वलोकाधयाय

नमस्ते दिते विश्वरूपात्मकाय ।

नमोऽद्वैततत्त्वाय मुक्तिप्रदाय

नमो ब्रह्मणे व्याપिने निर्गुणाय ॥ ૧ ॥

હે પરમેશ્વર ! સદ્રૂપ, સર્વ લોકના આશ્રયભૂત,
ચિદ્રૂપજ્ઞાનસ્વરૂપ, વિશ્વરૂપાત્મક, પરમાત્માને તુને નમસ્કાર.
જમાં દ્વૈતનો ભાસ નથી અર્થાત્ અદ્વિતીય તત્ત્વરૂપ
મુક્તિને આપનારા અને સર્વત્ર વ્યાપક નિર્ગુણ પરબ્રહ્મ-
સ્વરૂપ અથવા વેદમંત્રોરૂપ તુને નમસ્કાર.

त्वमेकं शरण्यं त्वमेकं चरेण्यम्

त्वमेकं जगत्कारणं विश्वरूपम् ।

त्वमेकं जगत्कर्तुं पातृप्रदुर्तु

त्वमेकं परं निश्चलं निर्विकल्पम् ॥ ૨ ॥

હે પરમાત્મન ! તું એકજ શરણરૂપ, રક્ષણરૂપ છે.
તું એકજ શ્રેષ્ઠ છે. અથવા ભજનીય છે. જગતના હેતુભૂત

તું એકજ છે. અન્ય અધિષ્ઠાન અને ઉપાધાન ન હોવાથી તું એકજ સકળ જગતરૂપ છે. તું જગતનો કર્તા, રક્ષક તથા નાશક-લય કરનારો છે તું એકજ પર-શ્રેષ્ઠ છે, નિશ્ચલ છે. કાઈથી ન ચલાયમાન થાય તેવો છે—નિર્વિકલ્પ છે. વિકલ્પ વગરનો છે.

મયાનાં મય મીષણ મીષણાનામ
ગતિઃ પ્રાણિના પાવનં પાવનાનામ ।
મહાશ્વૈઃ પદાના નિયન્તૃત્વમેકમ
પરેષાં પર રક્ષક રક્ષકાણામ ॥ ૩ ॥

હે ઈશ ! મયનો પણ લય તું છે. લય કર પદાર્થોમાં તું વિશેષ મય કર છે. અર્થાત્ મહાકાળરૂપ તું છે. મહાન્ હૃદય પદનો તું એકજ નિયન્તા છે. પરાત્પર તું છે. સર્વ રક્ષકોમાં તું ખાસ રક્ષક છે.

પરેશ પ્રભો સર્વરૂપપ્રકાશિન્
અનિર્દેશ્ય સર્વેન્દ્રિયાગમ્ય સત્ય ।
અચિન્ત્યાશ્ચરવ્યાપકાવ્યક્તતત્ત્વ
જગદ્ભાસકાચીદા પાયાદપાયાત્ ॥ ૪ ॥

હે પરેશ ! હે પ્રભો ! હે સર્વરૂપ ! હે સર્વને પ્રકાશ કરનારો (દેવ) ! નિર્દેશ જનો ન કરી શકાય એવા હે પરમાત્મન ! સર્વે ઈન્દ્રિયોથી અગમ્ય-સત્ય, દેશ, કાળ વસ્તુથી અપરિચ્છેદ, અચિન્ત્ય, અર્થાત્ મનવાણીથી પર સર્વવ્યાપક, વ્યક્ત ન થઈ શકે એવા અથવા મર્વના કારણભૂત, જગત્તના પ્રકાશક, જગત્તના સ્વામી એવા હે રમેશ્વર ! વિનાશથી અમારી રક્ષા કર.

તદેકં સ્મરમ સ્તદેકં જપામઃ
તદેકં જગત્સાક્ષિરૂપં નમામઃ ।
સદેકં તિથાનં નિરાલંબમીશમ
ભવામ્મોધિષોત શરણ્યં વ્રજામઃ ॥ ૬ ॥

તે એક પરબ્રહ્મ-પરમેશ્વર (તુને) અમે સ્મરીએ
છીએ. તે એક પરમેશ્વરનોજ અમે જપ કરીએ છીએ.
તે એક જગત્ના સાક્ષીને-આત્મસ્વરૂપને-નમસ્કાર કરીએ
છીએ. સદ્રૂપ જે એકજ સવતું-બૂતપ્રાણી માત્રતું નિવાસ
સ્થાન-અધિષ્ઠાન છે. કાઈ પણ પ્રકારના આલંબન રહિત
જે છે. સર્વના ઈશ છે અને આ સંસારસમુદ્રને તરી
જવામાં જે નૌકા-સ્થાનીય છે (અર્થાત્ એની ભક્તિ-કૃપા
સિવાય આ દુસ્તર સંસારને તરી શકાય એમ નથી)
અને એ ભવસમુદ્રમાં જે એકજ રક્ષક છે, તે પરમેશ્વરને
અમે શરણુ જઈએ છીએ.

इति तन्त्रोक्त स्तोत्रम् ।

अथ परमेश्वरस्तोत्रम् ।

હરે માયાતીતાંબુજનયન દેવધૃતિરપિ
ન વેત્યન્તં લોકાન્નયસિ શિવપતિઃ પતિરસિ ।
અતીતોબુદ્ધીનાં વિવિદાનમગ્રાકંપ્રભૃતિનામ્
ત્વમેકો ગા સર્વાં સસુરનિલયાં ધારયસિ ચ ॥ ૧ ॥

હે હરે, કમળ સરખા નેત્રવાળા, પ્રકાશમાન,
માયાથી અતીત, પરમેશ્વર તારા પારને શ્રુતિ પણ જણી

શક્તી નથી. હે સુખરૂપ ! સર્વ લોકની તું રક્ષા કરે છે. સર્વનો તું એકજ સ્વામી છે. બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર, સૂર્ય, વગેરે દેવતાઓની બુદ્ધિથી પણ તું પર છે. અર્થાત્ તે પણ તને યથાર્થ જાણી શકતા નથી. સ્વર્ગસહિત આ તમામ જૂમીને તું એકલોજ કાંઈની સહાયતા વગર ધારણ કરે છે.

विभोः सेवन्ते ते रविगणसुरेशप्रभृतय
स्नवाज्ञां हर्षेण त्वमसि घलदाता हि सुमति ।
विमातीदं सर्वं तव सुमुख भासादिवमपि
प्रणामीदां देवं स्मरहर च नाथं दितिजहन् ॥ २ ॥

સુંદર સુખવાળા હે પ્રભો ! રવિ, તારાગણો તથા ઈન્દ્ર વગેરે સર્વે સર્વત્ર વ્યાપક એવો જ તું તેની આજ્ઞાનું હર્ષયુક્ત પાલન કરે છે. આ સકલ જગત્ તેમજ સ્વર્ગ પણ તારા પોતાના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે. (માટે) હે સ્મરહર ! દિલોને નાથ કરનારા હે પ્રભો ! સર્વના સ્વામીરૂપ તુને હું નમસ્કાર કરું છું.

अविज्ञेयं केचित् पुण्यमपरे शक्तिमितरे
वदन्ति त्वामेके शिवमपि च धानारमपरे ।
हर रूपेषु त्वं यदुषु निपुनाशाय रमसे
प्रमो मायायुक्तः स्वजनहितहेतुर्विभुरपि ॥ ३ ॥

હે હરે ! પ્રભો, તું અવિજ્ઞેય-જ્ઞાત ન થઈ શકે એવો છે—એમ ઢેટલાક લોકો કહે છે વળી બીજા લોકો તને પુરુષ નામથી કહે છે. વળી બીજા ઢેટલાકો તુને શક્તિરૂપે વર્ણવે છે. શત્રુઓનો નાશ કરવા માટે તું બહુ સ્વરૂપે

ક્રીડા કરી રહ્યો છે. તારા ભક્તોના હિતના હેતુ માટે તું વિશુ છતાં માયાયુક્ત થાય છે.

કરોપિ ત્વં મૂકં સુધિયમજરોવાગ્નિનમપિ
તૃણં મેઠં ક્ષિપ્રં સુરવરગિરિં ચેશ તૃણવત્ ।
મમેચ્છાસાફલ્યં પ્રિયતમ કથં ત્વં ન કુરુપે
સુશિપ્રાયં સ્વામિન્ તત્ર ચ લભતે કૃષ્ણશરણમ્ ॥૪॥

હે પ્રિયતમ ! સર્વદા યુવાન તું મુંગા મનુષ્યને બુદ્ધિશાળી અને વાચાળ કરે છે. સર્વ દેવોમાં શ્રેષ્ઠ હે પ્રભો ! (તારી શક્તિથી) તું તૃણને મેરૂ કરવાને અને મેરૂને તૃણવત્ કરવાને સમર્થ છે. હે ઈશ ! તો મારી ઈચ્છાની સફલતા તું કેમ કરે નથી ? સારી નાસિકા-વાળા હે પ્રભો ! હે કૃષ્ણ, આ પુરુષ (હું) તારા શરણનેજ શ્રદ્ધા કરે છે. માટે મારી ઈચ્છાનું સાક્ષ્ય કર એ કહેવાનો ભાવાર્થ છે

દ્વિજૈઃ સન્માત્રો ભૂરિતિ પરમશબ્દાચકચિનો
મુઘોઽનુત્પન્નૈશ વૈ તમચિન્મિદં મામયસિચ
નતશ્ચિદ્રૂપસ્ત્વં સ્વરિતિ કિલશબ્દાન્મુત્તમયઃ
નતોલ્લઘુ યોગ્યો મહા ઇતિ ચ પૂજ્યોસ્યતિશયમ્ ॥૫॥

હે શ્રેષ્ઠ ! મૂ શબ્દથી પ્રાણણેા તને સદૃપ કહે છે. અર્થાત્ એ શબ્દથી તારી નિત્યતા સિદ્ધ થાય છે. મુરઃ શબ્દની વ્યુત્પત્તિથી તું આ તમામ ત્રિશ્વને પ્રકાશિત કરે છે. તેથી તું ચિદ્રૂપ છે, એમ નિશ્ચિત છે. સ્વ. શબ્દથી સર્વદા સુખસ્વરૂપ તું છે. અર્થાત્ જ્યાં દુઃખનું નામજ

નથી એવો તું છે, તે હેતુથી તું પ્રાપ્ત કરવાને-અણવાને
યોગ્ય છે. મહઃ શબ્દથી તું અતિશય પૂજ્ય છે.

પ્રમોદેવાન્દૈત્યાન્ જન इति जनान् त्वं जनयसि
त्वमुक्तस्तेजस्वी तप इति च शब्देन सुमुखः ।

अवाध्यस्त्व लोके पुरमयनसत्येन कथितः

त्वमाभिः कृष्ण व्याहृतिभिर्मृतो बोधित इति ॥६॥

ત્રિપુરાસુરના નગરોને નાશ કરનારા હે પ્રભો ! સુંદર
મુખવાળો તું જન શબ્દથી દેવોને, દૈત્યોને, મનુષ્યોને,
સર્વને ઉત્પન્ન કરે છે. અર્થાત્ સકલ જગતનો તું હેતુ
છે. તપઃ શબ્દવડે તું અસન્ત તેજસ્વી એમ વર્ણન
કર્યું છે; અને સત્ય શબ્દવડે દેશ, કાળ, વસ્તુથી અપરિ-
ચ્છેદ્ય તું છે, એમ કહ્યું છે હે કૃષ્ણ ! આ સાત
વ્યાહૃતિથી અમરણ સ્વભાવવાળો તું તેનો બોધ જણાવ્યો
છે-આ સ્વરૂપ જણાવ્યું છે.

त्वमेकोदेवानां विजयसुख हेतुर्विभुरसि

त्वमिन्द्रोदुर्भेयः तनुषु शिव नायस्तमसि च ।

अमूर्त्तोमूर्त्तस्त्वं प्रिय जगतिनान्योऽस्ति हि प्रिना

त्वयि प्राणे सर्वे सन्ति रादिः संश्लिप्तमिदम् ॥७॥

હે પરમેશ્વર ! દેવોના વિજય અને સુખનો હેતુભૂત
તું એકજ છે. વળી તું વિશુ છે. ઈન્દ્ર પણ તું છે. વળી
તું દુઃખે કરીને જાણી શકાય તેવો છે. હે શિવ ! શરી-
રોમાં તું એકજ સ્વામી છે. અમૂર્ત (આકાશ-વાયુ)
અને મૂર્ત (અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી) પણ તું છે. આ

જગતમાં તારા શિવાય બીજું કંઈ છે નહિ. અર્થાત્ જગદ્દેવે તું ભાસે છે. સર્વના પ્રાણરૂપ અને સદ્ગુણ તું-તેમાં આ તમામ જગત બધું સત્ય હોય નહિ એમ કલ્પિત થયેલું છે.

विवेकं जानेऽहं न च शमदमादीन् प्रिय तदा
कथं ह्यनं शुद्धं भवतिमयि लोकेश सुखदम् ।
मनः संसारान्वेस्तरणस्तरणि नाम तु भजे
ततः सर्वज्ञस्याक्षर वितरमे तत्त्वमचलम् ॥ ८ ॥

વિવેકને હું બણી શકું છું, પરંતુ શમદમાદિ સાધ-
નને બણતો નથી. તેથી, વિમુખ છું. ત્યારે દે પ્રિય પ્રભો,
હે લોકેશ ! પરમ સુખપ્રદ શુદ્ધ જ્ઞાન મારામાં કેવી રીતે
ઉત્પન્ન થાય ? એ હેતુથી સંસારસમુદ્રને તરવાના માર્ગ
રૂપ, બીજી બધી વસ્તુનો ત્યાગ કરી, તારા નામને બળું
છું. તેનું સ્મરણ કરું છું. માટે હે અવિનાશી ! સર્વજ્ઞ
એવો જ તું, તેના અવિચળ તત્ત્વને-યથાર્થ સ્વરૂપને
પ્રાપ્ત કર અર્થાત્ મને તારા સ્વરૂપશ્રૂત કર.

यथा भ्रान्त्या दृष्टा विश्वरमयी रज्जुगपि सा
यथा शुक्तिर्दृष्टा यत्न रजतरूपाऽन्तधिगता ।
यथा भ्रान्त्या दृष्टा प्रियद मलमूर्मिर्जलमयी
तथा विश्वाकारो भवसि च विमृढाय भगवन् ॥ ९ ॥

જેમ મંદ અંધકારમાં પડેલી દોરીનો ભ્રાન્તિથી
સર્પરૂપે ભાસ થાય છે તથા જેમ તે શુક્તિના સ્વરૂપને
ન બણનાથી ભ્રાન્તિથી રજતરૂપ ભાસે છે. તથા જેમ

મરૂભૂમી જલમયી બાસે છે, તેમ હે ભગવન્ ! તુને મૂઠ્ઠા લોહા વિશ્વરૂપે—જગત્ રૂપે જુએ છે. અર્થાત જગત્ ને જગત્ રૂપે જુએ છે. તારા ચથાર્થ સ્વરૂપને બાણતા નથી (અને સર્વ પ્રરૂપો જગત્ ને તારા સ્વરૂપભૂત જુએ છે.)

હરે દુઃસાધ્યંતે પ્રિયતમ ગુણાનાંચ ગણનમ્
સહસ્રાસ્યો નાગોઽપિ ન નયતિ પારં કથમહમ્ ।
ક્ષમસ્વ સ્વામિન્મે સકલમપરાધં કષ્ટણયા
સદા પ્રહો નિધનસ્તવ શરણમિચ્છામિ ભગવન્ ॥૧૦॥

હે હરે ! પ્રિયતમ, તારાગુણની—પરાક્રમની ગણના કરવાનું કાર્ય અતિ દુઃસાધ્ય છે. અર્થાત તારા ગુણ અને પરાક્રમે અનંત છે. હજાર મુખવાળો શેષનાગ પણ એ તારા ગુણ વગેરેની ગણનાને પાર પામતો નથી. તો હું કેવી રીતે પાર પામું ?' એ હેતુથી, હે નાથ ! તારી દયા વડે મારા સકળ અપરાધની ક્ષમા કર. હે ભગવન્ ! નિરંતર તુને નમ્ર થયેલો અને તારો તાગેદાર એવો હું તારા તરફનું રક્ષણ ઇચ્છું છું.

રોગાન્પ્રમો પરિહરન્નિધનપ્રસંગે
મે દર્શયંશ્ચ સુવપુઃ પરમં પવિત્રમ્ ।
માં તે ત્વયા સહ વહ પ્રમતેવ લોકમ્
પ્રશૈરમિષ્ટુતમનન્ત વિઘ્નદુઃખમ્ ॥ ૧૧ ॥

હે પ્રભો ! નિધનનો—મરણનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મારા રોગોને દૂર કરજે અને તારા સુંદર પરમ પવિત્ર સ્વરૂપને મને દૃષ્ટિગોચર કરજે. તેમજ હે વિચારશીલ અને

અનંત પરમાત્મન ! મહાત્મા લોકા જેની સ્તુતિ કરે છે. અને જ્યાં કશું પણ દુઃખ નથી નિરંતર સુખના ઝરા વહી રહ્યા છે અને જે કેવળ અમરણ પદ છે, તે તારા સ્વરૂપભૂત લોકમાં તારી સાથે મને લઈજા.

સફલભુવનપાલં સંસ્તુવે કાલકાલમ્
પ્રણતમયદ્ધરં નં નંદ્યાલં સુમાલમ્ ।
પ્રણવમનુવિવાચ્યં વેદસારં ચ સારમ્
કૃતદૃદ્યનિવાસં બ્રહ્મયન્નિર્વિકારમ્ ॥ ૧૨ ॥

સકલ ભુવનના પાલન કરનાર કાળના પણ કાળ સ્વરૂપ અને નમસ્કાર કરનારના ભયને દૂર કરનારા, સારા લલાટ-વાળા, પ્રણરૂપ શ્રેષ્ઠ મંત્રથી જે વાચ્ય છે એવા, વેદના સારભૂત અને સાક્ષાત્ વિશ્વ સ્વરૂપ (સર્વભૂત પ્રાણીના) હૃદયમાં જણે નિવાસ કર્યો છે એવા નંદબાલ, કૃષ્ણ પરમાત્મા જે નિર્વિકાર બ્રહ્મ (વ્યાપક) સ્વરૂપ છે, તેની હું સર્વ પ્રકારે સ્તુતિ કરું છું.

इति श्री वामनविरचितपरमेश्वरस्तोत्रम् ।

अथ मन्त्रगर्भस्तोत्रम् ।

नमो वि-श्वपते तुभ्यं धीर्यै-यो-त्र करोति च ।
 तेजि-ष्णो विविधा धीर्यै लोका-अ-र्च्य घदन्त्यपि ॥ १ ॥
 अग्नि-र्नु-तः प्रसिद्ध स्त्वं दिवं-स्क-म्नासि शंकर ।
 त्वा मे-कं स्तौमि मनसाऽखिले-भा-सि चराचर ॥ २ ॥
 पुरु-वी-र्यो जगन्नाथ स्त्वमा-य-करणस्तथा ।
 जम-र्या-सि धलै र्युक्तो प्यस्मा-दु-त्तर उत्तरः ॥ ३ ॥
 कर्मा-णि-ते हितायात्र विद्व-त्त म सदानघ ।
 नान्य-प्र-माणै र्ब्रह्म उक्त-रं-निगमं विना ॥ ४ ॥
 रपातो-वो देह लोकेत्या प्रशं-स ति सुराधिपः ।
 प्रभुं-च-द्राननं देवं रमा-ध-य मचिन्त्यकम ॥ ५ ॥
 सर्वै-यः-कुरुते लोके हृदि-स्थं-तं नमाम्यहम् ।
 सदा-पा-र्थं स्तुतं त्ववै त्रिधा-वि-क्रमसे जगत् ॥ ६ ॥
 धना-र्यि-भ्यो धनंरासि मोक्षं-च-यो मुमुक्षवे ।
 प्रभो-वा-जस्पते तुभ्य मना-क्र-मित नम्यहम् ॥ ७ ॥
 शमा-नि-ते च भूतानि शम-मा-यान्ति च त्वयि ।
 ह्वये-वि-श्वपते त्वाहं कम-ण-स्ते शुचिः सदा ॥ ८ ॥
 त्वं मा-म-वसदा शोकात् ख्यात-स्त्रे-धासिवैक्षितौ ।
 पापं-मे-हर'धरणे किं न-धो-रसिमां प्रति ॥ ९ ॥
 सर्वै-र-यस्यो वेत्सित्व माम-रु-जं सदा कुरु ।
 त्वं र-जां-सि प्रजहि मे मह्यं-गा-तुं कुरु प्रभो ॥ १० ॥
 देहि-सि-द्धि-मोक्षरूपां विज-य-स्त्वं कविः क्रतुः ।
 एव मुक्तेषु पादेषु मन्त्रो गर्भीकृतो मया ॥ ११ ॥

હે વિશ્વપતે ! જ (તું) અત્રે પરાક્રમ કરે છે એવા તને નમસ્કાર. હે પૂજનીય, જયશીલ, તારા પરાક્રમને વિવિધ પ્રકારના લોકો વર્ણવે છે. (૧)

સર્વથી સ્તુત એવો તું અગ્નિરૂપે, અગ્નિલીંગરૂપે પ્રસિદ્ધ છે, કેમકે,

અગ્નિર્વે દેવાનાં પ્રથમઃ ।

એમ પ્રમાણ છે. તે તું હે શંકર—(સુખકર) દુલોકને સ્તભિત કરે છે. (તેથી) એક તુનેજ અંતઃકરણપૂર્વક સ્તુતું છું. અખિલ ચરાચરમાં તું પ્રકાશે છે. (૨)

બહુ પરાક્રમવાળો તેમજ જગતનો અધિપતિ તું ધન આપે છે અને હે શ્રેષ્ઠ ! વિનાશીશરીરયુક્ત હોવા છતાં પણ તું સર્વદા અમર્ત્ય છે. તેથી તું શ્રેષ્ઠ છે. (૩)

સર્વદા તારાં કર્મો લોકોના હિત વાસ્તે છે. હે સર્વને જાણનારા ! હે પાપરહિત પ્રભો ! તું માનનીય વેદ-પ્રમાણ વિના બીજાં પ્રમાણોથી પ્રાપ્ત ચઈ શકતો નથી. જાણી શકતો નથી. (૪)

લોકમાં (સર્વ દેવોને હવિ વગેરે) પહોંચાડનારો તું છે, એમ તારી ખ્યાતિ છે. સર્વ દેવોનો રાજા ઈન્દ્ર પણ ચન્દ્રના સમાન સુંદર મુખવાળો અને પ્રકાશમાન, સક્ષ્મીના પતિ વા માયાના પતિ, અર્ચિત્ય સ્વરૂપ અને સર્વના પ્રજા તુને સ્તવે છે. (૫)

આ લોકમાં જ સર્વ કરે છે, તે હૃદયમાં રહેલા આત્મરૂપ (તને) નમસ્કાર કરું છું. જ તું પાર્થથી પ્રસંસિત છે. (વળી) તું ત્રણ પ્રકારથી—ત્રણ પગલાંથી અથવા સૂર્ય, અગ્નિ, વાયુરૂપે દુલોક પૃથ્વી અને અતરિક્ષ એ શુવનત્રયને વ્યાપે છે. (૬)

(હે પ્રભો) ધનની ઈચ્છવાળાને તું ધન આપે છે. મુદર્શનચક્રને ધારણ કરનારો તું મોક્ષની ઈચ્છવાળાને મોક્ષ આપે છે. હે અત્રતા સ્વામી ! જને ઘાઈ આક્રમણ કરી શકે નહિ એવા હે પ્રભો ! પ્રકાશમાન એવા તને સ્તાવું છું (૭)

આ સર્વભૂત પ્રાણીમાત્ર તારામાં લય પામે છે. હે વિશ્વપતે ! હું તને બોલાવું છું. અર્થાત્ હું તારી ઈચ્છા કરું છું. તારાં પગલાં સર્વદા પવિત્ર કરનારાં છે. (૮)

તું સર્વદા શોકથી—પીડાથી—ચિન્તાથી—ભારી રક્ષા કર. (વળી) તું ત્રણ પ્રકારથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણ સ્વરૂપથી પૃથ્વી ઉપર પ્રખ્યાત છે. હે પાપનાશક મારા પાપનો તું નાશ કર અને મારા પ્રતિ કેમ જલદી આવતો નથી ? (૯)

આ શરીરરૂપી રથમાં બેસનારો તું સર્વને જાણે છે. માટે મને દુઃખ વગરનો કર. રજોગુણને તું દૂર કર હે પ્રભો ! મારો માર્ગપ્રદર્શક થા. (૧૦)

હે પ્રભો ! તું બુધ્ધિશાળી છે. તથા કતુ નામવાળો છે. અથવા યજ્ઞરૂપ તું છે. અને સર્વદા તારો જય છે (તે) તું સંસારથી મુક્તિરૂપી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર. આ સ્તોત્રના ચરણોમાં મન ગર્ભિત કરેલો છે. (૧૧)

અને તે પ્રત્યેક ચરણના બે અક્ષર છોડીને એ મન્ત્ર માલમ પડે છે. તે આ પ્રમાણે છે:—

વિष्णोर्નૃકૈવીર્યોણિપ્રવોચં યઃ પાર્થિવાનિવિમ્મેરજાંસિ ।

યોઽસ્કંભાયદુર્ચરંસુઘસ્યં વિચક્રગ્રાણસ્ત્રેવોરુગ્ધાયઃ ॥

(અષ્ટક ૨. અ. ૨. વ. ૨૪)

હે મનુષ્યો ! આ વ્યાપનશીલ વિષ્ણુના વીરકર્મોને જલદીથી કહું છું. તે કયાં વીરકર્મો છે ? જ વિષ્ણુએ આનંદાત્મક પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને ધુલોક એ લોકત્રયને જેના અભિમાની અનુક્રમે અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્ય છે, એ ત્રણ લોકને નિર્માણ કર્યાં. એ વિષ્ણુએ અતિ વિસ્તારવાળા લોકત્રયાશ્રયમૂલ અંતરિક્ષને સ્તાંભિત કર્યું—નિર્માણ કર્યું. વળી પાર્થિવાનિ એ રાખ્દથી પૃથ્વી નીચેના પાતાલાદિ લોક નિર્માણ કર્યાં. વળી ઉત્તરમ્ અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ એ રાખ્દથી ઉપરના લોક નિર્માણ કર્યાં. કર્મલોક માટે આ ભૂમિલોક, અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ લોક માટે બ્રહ્મલોક—અપુનરાવૃત્તિરૂપ લોક તથા ઉપાસકો માટે સધંસ્થાન—સત્યલોક ઉત્પન્ન કર્યાં. એવું ધણુ લોકો સ્તવન કરે છે, વા જ રુદ્રણુ લોકોથી.

ગવાય છે એ વિષ્ણુએ ત્રણ પ્રકારે આક્રમણ કરતાં નિર્માણ કર્યાં. વિષ્ણુનાં એ પરાક્રમેને હું કહું છું. આ વિષ્ણુ પરમેશ્વર અત્યંત પ્રશસનીય છે.

इति श्री घामनविरचितमन्त्रगर्भस्तोत्रम् ।

अथ कृष्णाष्टपदी ।

કામયે કિમિદ મધુભિત્તવ ચરણકમલં વિના-ધ્રુવપદં
મત્ત નિધનકેસરિ પ્રલલલમર્દિતમ્ ।
કંપયતિ ચ રિરહિહ્વદયં ભવતર્દિતમ્ ॥ ૧ ॥ કામયે૦
ત્વાં ન વિજયતે તદ્દુલં ત્વમસિફારણમ્ ।
ત્વત્પદજલમાશુભવતિ ભવાગ્નિવારણમ્ ॥ ૨ ॥ કામયે૦
ત્વત્પદમતિસુખદં મદનશરનાશનમ્ ।
પ્રિયદંચ મે સ્મરમદહર ભવમર્દનમ્ ॥ ૩ ॥ કામયે૦
તત્ર સુમુખનાથ મે મનોધિકમાભિતમ્ ।
તદ્ભવતિ કામદં ભક્તજનસુરન્દિતમ્ ॥ ૪ ॥ કામયે૦
પ્રસીદસિ કયં શિવ ન મે સ્મરણસેવિતઃ ।
હરિં નિરન્તરમાશ્રયે ભવપીઠિતઃ ॥ ૫ ॥ કામયે૦
કિમનુસરસિ મોહિતશ્ચન્દ્રમુખરાધિકામ્ ।
કિં ન વદસિ ત્વં મયા ઘચનમયાધિતમ્ ॥ ૬ ॥ કામયે૦
તત્પરિરમણમીશ કૃતવન્તમમીષ્ટદમ્ ।
ઘચન સુમકઠિકયા મનસાચતૌમ્પહમ્ ॥ ૭ ॥ કામયે૦
સુખદભવતપ્તવામને રમય પ્રમો ।
ચરણકમલે શુમે તવ વિરહિણં વિમો ॥ ૮ ॥ કામયે૦

મધુ દૈત્યને નારા કરનારા (હિ પ્રભો !) આ સંસારમાં તારા ચરણકમળ શિવાય શું ઈચ્છા કરૂં ? પ્રભત મૃત્યુરૂપ કેસરીતું અત્યન્ત ઉગ્ર બળ સંસારના વ્યાધિથી પીડિત થયેલા તેમજ દુઃખિત થયેલા મારા વિરહી અર્થાત તારાથી વિમુખ હૃદયને કંપાવે છે. એવી સ્થિતિમાં તારા ચરણ-કમળનીજ હું ઈચ્છા કરૂં છું. (૧)

કેમકે તે મૃત્યુનું બળ તને જીતવાને સમર્થ નથી. કારણકે, તે મૃત્યુનો હેતુ તું છે. તારૂં ચરણામૃત સંસાર-સિન્ધુ વારણ જલદી કરી શકે છે. (૨)

તારૂં પદ કામખાણનો નારા કરે છે. અભીષ્ટને આપે છે. અતિ સુખપ્રદ છે. તેમજ હે સ્મરમદહર ! તે સંસૃતિને પણ દૂર કરે છે. (૩)

તેથી હે સુમુખ ! હે નાથ ! મારૂં મન તે સ્થાનનો વિશેષ આશ્રય કરે છે—અર્થાત તેની વિશેષ ઈચ્છા કરે છે. તે સ્થાન ઈચ્છિત વસ્તુને આપનારૂં છે. તથા ભક્ત-જનોથી તે નમસ્કૃત છે. (૪)

હે શિવ ! હું તારૂં સ્મરણ કરી રહ્યા છું—તું પ્રસન્ન કેમ થતો નથી ? સંસારની પીડાથી પીડિત હું તું હરિનોજ આશ્રય કરૂં છું. (૫)

ચંદ્રના સરખા મુખવાળા હે કૃષ્ણ ! રાધિકાથી વા (અન્યની) ભક્તિથી મોહ પામેલો તું તેનેજ શું

છે ? અને તું મારી સાથે નિર્દોષ આનંદરૂપ વચન ક્રમ બોલતો નથી ? (૬)

તેને પરિરભણુ—આલિંગન—આપનારા અને અભીષ્ટને આપનારા તને આ મારી સ્તુતિરૂપી પુષ્પમાળાથી સ્તવુ છું. (૭)

સુખને આપનારા હે પ્રભો ! હે વિભો ! ભવથી તપ્ત થયેલા આ તારા વિરહી વામનને તારા કલ્યાણકારી ચરણકમળમાં રમણુ કરાવ.

इति धामनविरचितकृष्णाष्टपदी ।

अथ अपरोक्षब्रह्मस्तोत्रम् ।

राजीवनेत्रारतवृत्तिरश्च चाहं त्वहं भावमपाकरोमि ।

गतागतालोकमतिर्दृढા મે પરત્પરં ભાવમુપૈમિ મયઃ ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મસ્થીં મેધાવી પુરૂષ પોતાનો અનુભવ કહે છે. કમળ સરખા નેત્રવાળા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મામાં સર્વ પ્રકારે મારી વૃત્તિ નિમગ્ન થઈ છે. તેથી હું મારો અહંભાવ દૂર કરું છું. મારી લોકૈષણા વગેરેની મતિ જ દૃઢ હતી, તે દૂર થઈ ગઈ છે. હવે કોઈ લોક વગેરેની હું ઈચ્છા કરતો નથી. અને તેથી હું જલદી બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થાઉં છું.

अहमेव परं ब्रह्म मत्तः परतरं न हि ।

મગ્યેવ માસતે સર્વમ્ તરંગા इव चारिधौ ॥ ૨ ॥

સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ હું છું. આ આત્મરૂપ પરમેશ્વર શિવાય અન્ય કોઈ નથી. મારા આત્મરૂપ પરમેશ્વરમાં

આ સર્વ સમુદ્રમાંના તરંગોની પેઠે ભાસે છે. અર્થાત્ સમુદ્રના તરંગો જેમ જુદા નથી અને તેમાં જણાય છે, તેમ આ અખિલ વિશ્વ મારાથી અન્ય નથી.

સસારરોગયુક્તોઽસ્મિ દુઃખરાશી પ્રતિષ્ઠિતઃ ।

હૃદિસ્યેન ચ દેવેન કૃષ્ણવૈદ્યેન પારગઃ ॥ ૩ ॥

પ્રથમમાં આ સસૃતિના—જન્મ મરણના રોગથી પીડિત હતો—અને અનેક પ્રકારનાં દુઃખથી હું આવૃત્ત હતો. પરંતુ મારા હૃદયમાં રહેલા પ્રકાશમાન કૃષ્ણ પરમાત્મા વૈદ્ય વડે હું એ મહાન રોગથી પાર ઉતર્યો છું. અર્થાત્ મુક્ત થયો છું.

સ્વલ્પમાને સંસ્પૃતોઽહં પુત્રપત્યાદિનામતઃ ।

મદમ્નપરિમાણેઽસ્મિ પ્રસાદેનાધુના હરે ॥ ૪ ॥

હે હરે ! પ્રથમમાં અમુકનો પુત્ર છું, અમુકનો પતિ છું, વગેરે નામથી હું સ્વલ્પ પ્રમાણમાં અવસ્થિત હતો, તે હવે તારી કૃપાથી અનલ્પ પરિમાણવાળો છું એમ માનું છું. અર્થાત્ અમુક ઉપાધિથી આવૃત્ત આત્માવાળો હું હવે અનાવૃત્ત આત્મા છું, એમ જાણુ છું

મદ્વ્યાનન્દવિજ્ઞાનાન્નિમગ્નોહર્ષગારિધી ।

વિદગ્ધઃ પાપરાશિર્મે તૂલરાશીર્ચિવાનલાત્ ॥ ૫ ॥

અદ્વય અને આનંદ સ્વરૂપ પરમાત્માના વિજ્ઞાનથી હર્ષસમુદ્રમાં હું નિમગ્ન છું. અને અગ્નિ વડે ધાસની ગંજ જેમ બળી જાય છે તેમ તે વિજ્ઞાનના પ્રભાવથી પાપસમૂહ નષ્ટ થયો છે.

તત્ત્વમન્યાદિવાચ્યેન ગુરુણાધોધિતેન ચ ।

ગતાનન્દોઽહમાનન્દં બ્રહ્મપ્રાપ્યપ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ ૬ ॥

પરમ ગુરુએ 'તત્ત્વમસિ' તે તું છે એ બોધિત-કહેલા વાક્યથી હું જે આનંદ વગરનો દુઃખમય હતો, તે બ્રહ્મ-ભાવને પ્રાપ્ત થઈ, પરમ આનંદમાં અવસ્થિત છું.

નવીક્ષિતઃ પુરાઽઽત્મા મે દુર્મત્યાજોઽધિયામયા ।

અહંતા મમતા સામે ન જાને ક્ષગતાઘુના ॥ ૭ ॥

પ્રથમમાં અજ્ઞાનવડે અહતા મમતાની બુદ્ધિવડે એ આત્મરૂપ જન્મરહિત પરમેશ્વર મારા હૃદયમાં હોવા છતાં તેને હું જોઈ શક્યો નહિ-જણી શક્યો નહિ. પરંતુ હવે પરમ ગુરુના બોધ વડે તે અહતા મમતા ક્યાં નાસી ગઈ તે હું જણતો નથી.

તત્ત્વં વદ્યામિ સર્વેષાં યાહ્યે ચામ્યન્તરે તથા ।

તદ્વિના વસ્તુ કિંચિદ્ન તત્ત્વ સત્તા સર્વગા મતા ॥ ૮ ॥

એ પરમ ગુરુની કૃપાથી બહાર અદર સર્વત્ર એ પરં બ્રહ્મતત્ત્વને હું જોઈ છું. અને મને એમ જણાય છે કે તેના નિના કોઈ પણ વસ્તુ વ્યતિરિક્ત નથી. તેનુંજ સર્વત્ર હોવાપણુ-વેદ-શાસ્ત્રથી નિશ્ચિત છે.

તદેવ ચક્ષુષશ્ચક્ષુઃ ધોત્રં ધોત્રસ્ય તદ્વિદુઃ

જ્યોતિવામપિ તજ્જ્યોતિઃ કથં જ્ઞેયોન સજ્જનૈઃ ॥ ૯ ॥

તે પરમાત્મા ચક્ષુનું ચક્ષુ છે અર્થાત્ ચક્ષુ પોતાની મેળે જોવાને સમર્થ નથી પણ એના વડે ચક્ષુ જોઈ શકે છે.

યશ્ચક્ષુયા ન પદ્યતિ ચેન ચક્ષુર્નિ પદ્યતિ ।

તદેવ બ્રહ્મત્વં વિદિનેદં યદિદમુપાસતે । (કેનોપનિષદ્)

જે ચક્ષુને ગોચર નથી. પરંતુ જેના વડે ચક્ષુ જોઈ શકે છે. તેજ પરબ્રહ્મ છે, એમ તું જાણ. જે લોકો આ ઉપાધિ-ભેદવડે ઉપાસના કરી રહ્યા છે—તે બ્રહ્મ નથી પરંતુ ઉપાધિભાગ કર્યા પછી જે શેષ રહે છે—તેજ બ્રહ્મ છે, એમ તું જાણ. એમ પ્રમાણ છે વળી એ જ્ઞાનનો પણ જ્ઞાન છે. અર્થાત્ જ્ઞાન પોતાની મેળે સાંભળી શકતો નથી. પરંતુ એના વડે જ્ઞાન સાંભળી શકે છે. તે પરબ્રહ્મ છે એમ કાલ્યા લોકો— વિદ્વાન પુરૂષો કહે છે, જાણે છે, વળી તે પરમાત્મા જ્યોતિનો પણ જ્યોતિ છે.

તસ્યમાસા સર્વમિદં વિભાતિ—

તેનાજ પ્રકાશવડે આ સૂર્ય ચન્દ્ર અગ્નિ તારાગણો સર્વ પ્રકાશે છે, એમ પ્રમાણ છે. એ આત્મરૂપ પરમેશ્વરને સજ્જનોએ શા માટે ન જાણે જોઈએ ? આ સંસારમાં જન્મમરણાદિ સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોનો પરિહાર આત્મરૂપ પરમેશ્વરના વિજ્ઞાન શિવાય કોઈ રીતે થઈ શકે તેમ નથી. ઠંભડે

નાન્યઃ પન્થા વિચતેઽયનાય

એમ પ્રમાણ છે. માટે સજ્જનોએ પોતાના સ્વધર્મ પ્રમાણે નિષ્કામવૃત્તિથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી, તે પરમેશ્વરની પરાભક્તિથી એ આત્મરૂપ પરમેશ્વરને જાણે જોઈએ.

ईशानः सर्वलोकानां ब्रह्मधीस्तु भवेत्सदा ।

पारे स तमस्ता स्थित्वा चानंदान्धौ निमज्जति ॥ १० ॥

હવે આ પરમેશ્વરને બ્રહ્મનાથી શું કળ થાય છે, તે કહે છે બ્રહ્મરૂપ જેની બુદ્ધિ છે અર્થાત્ સ્થિતપ્રજ્ઞ છે, તે સર્વ લોકનો સ્વામી છે અને અજ્ઞાનની પેલેપાર રહી, પરમ આનંદના સમુદ્રમાં નિમગ્ન રહે છે.

इतिथी चामनकृतापरोक्षब्रह्मस्तोत्रं ।

शिवतुं धर ज्व-ज्वतु धर शिव

भनोलाव जगत-अमनीलाव परमात्मा

एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतम्

एकोदेवो देवकीपुत्र एव ।

एको मन्त्रागानि नामानि तस्य

कर्माप्येक तस्य देवस्य सेरा ॥ इति गुरोश्चक्रिः ।

इति शम् ।